

**DİVAN ŞİİRİNDE HARF VE KELİME OYUNLARINA DAİR
BİR TASNİF DENEMESİ**

A CLASSIFICATION WORKOUT ABOUT PUNS AND LETTER
ARTIFICES IN DIVAN POEM

Hasan KAYA*

ÖZET

Divan şairleri Arap alfabesindeki harfleri pek çok şey için benzetme unsuru olarak kullanmış, harflere farklı anlamlar yüklemiş ve kökeni yüzyıllar öncesine dayanan bir sistemle harflerle sayılar arasında ilgi kurmuşlardır. Divan şairi, şiirin görünen anlamını bir de harf ve kelime oyunuyla zenginleştirerek bir sanat gösterisine dönüştürmüştür. Divan şiirinde harf ve kelime oyunları muamma, lugaz, tarih manzumeleri, elifnâme gibi şekil ve türlerle yakından ilişkilidir. Harf ve kelime oyunlarının bazıları basitken bazıları karmaşık bir yapıya sahiptir. Konu ile ilgili çalışmalar henüz yeterli düzeyde değildir. Özellikle harf ve kelime oyunlarının tasnifi hususunda ciddi çalışmalara ihtiyaç olduğu ortadadır. Bu makalede muamma, lugaz, tarih manzumesi ve elifnâme gibi şekil ve türlerin dışında kalan harf ve kelime oyunları ele alınmış, 63 şairin 118 örneği değerlendirilmiş, bu örneklerdeki harf ve kelime oyunları açıklanmış ve 9 ana başlık altında tasnif edilmeye çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Harfler, harf ve kelime oyunu, muamma, lugaz

ABSTRACT

The poets Divan used the letters in Arab alphabet for the purpose of likening for a lot of items, gave different meanings to the letters and associated between numbers and letters with a system whose origin dates back to years ago. The poet of Divan makes the apparent meaning of the poem into an art show by enriching the pun and letter artifice. Puns and letter artifices are related to forms and kinds closely like muamma, lugaz, isopsephic poem and elifname. While some of puns and letter artifices are simple, some of them have a complex structure. The studies about the subject aren't decently yet. It is obvious that especially we need serious studies about classifying of puns and letter artifices. In this article, puns and letter artifices were dealt with except forms and kinds as muamma, lugaz, isopsephic poem, one hundred and eighteen examples of sixty-three poets were evaluated, puns and letter artifices in these examples were explained and they were tried to classify under nine main titles.

Keywords: Letters, puns and letter artifices, muamma, lugaz

Divan şiirinde harflerle ilgili hususiyetlere sıkça rastlanır. Âmil Çelebioğlu eski eserleri layıkıyla anlamak için harflerle alâkalı çeşitli hususların bilinmesi, onlara ayrı bir dikkatle bakılması gerektiğini söyler.¹ Divan şairlerinin, niyetlerini dile getirme, amaçlarını görünür kılma ve dolayısıyla şiirlerini kurma aşamasında benzetme amacıyla başvurdukları obje alanlarından biri de alfabedeki harflerdir.² Bu harfler, o dönem yazısında kullanılan Arap alfabesindeki harflerdir. Değişik mazmunlar biçiminde âşık ile maşukun bazı özellikleri harfler vasıtasıyla ifadeye çalışılmıştır. Harflerin ele alınmış nedenlerinin başında şekli özellikleri gelir.³

Halk edebiyatında da kullanılmakla birlikte özellikle divan edebiyatında bazı harfler bilhassa sevgilinin veya âşığın bir uzvu yahut bir vasfı olarak

¹ Âmil Çelebioğlu, "Harflere Dair", *Eski Türk Edebiyatı Araştırmaları*, MEB Yayınları, İstanbul 1998, s. 599.

² Dursun Ali Tökel, *Divan Şiirinde Harf Simgeliği*, Hece Yayınları, Ankara 2003, s. 25.

³ İskender Pala, "Harfler Dünyası", *Müstesna Güzeller*, İnsan Yayınları, İstanbul 1995, s. 154.

mazmun halinde kullanılmıştır.⁴ Divan edebiyatında harfler ekseninde oluşturulan benzetme ve tasavvurlardan bazıları şunlardır: *Elif* (ا): Allah'ın birliği, bir, âh, boy, burun, parmak, göğüste boylamasına yara, minare, sancak, tel, mum, çevgân, ok, kılıç, hançer, mızrak, yol, köprü, kalem; *cîm* (ج): saç; *dâl* (د): bükülmüş boy, saç, kaş, hilâl, hançer, ayak; *râ* (ر): kaş, hançer, kılıç, hilâl, eğilmiş boy; *sîn* (س): diş, testere, tarak; *sad* (ص): göz; *'ayın* (ع): göz, nal; *kâf* (ك): bükülmüş boy; *lâm* (ل): saç, bükülmüş boy; *mîm* (م): ağız; *nûn* (ن): kaş, hilâl, nal, devat, bükülmüş boy, kâse; *vâv* (و): yaşlı insan vücudu; *hâ* (ه): göz, ağız, ay, yara; *lâmelif* (ل): eğri boy, Zülfikar; *yâ* (ي): kaş, yay (Burada benzetmeden çok yay kelimesinin yâ olarak da yazılması dolayısıyla bir ilgi söz konusudur).

Yukarıdaki unsurların çeşitliliğinden hareketle divan nazmında pek çok şairin harflerle ilgilendiğini, hem harflerin şekil özelliklerini benzetme unsuru olarak kullandığını hem de onlarla çeşitli harf ve kelime oyunları yaptığını belirtelim. Bu oyunlarda hattat şairler ile muamma ve lugaz türünde eser vermiş şairlerin öne çıktığını söylemek de yanlış olmaz.⁵

Harf ve kelime oyunları, türlü yönlerden bir şeye benzeyen harfleri birleştirerek, anlamı o durumla ilgili olan bir sözcük meydana getirme biçiminde yapılabildiği gibi,⁶ beyit içerisinde bir kelime gizleme ya da benzetmelerden yararlanarak bir harfe veya kelimeye işaret etme şeklinde,⁷ ya da muamma yöntemlerinden bazılarını kullanarak,⁸ kelimelere harf ekleme, çıkarma; kelimeleri bölme, birleştirme; kelimeyi ters çevirme; harfin kelimedeki yerine, harflerde kullanılan işaretlere gönderme yapma; harflerin sayı değerlerini kullanma şeklinde de yapılabilmektedir. Dolayısıyla harf ve kelime oyunlarının bazıları oldukça basitken bir kısmı daha karmaşıktır. Hatta bazı örneklerin muamma ve lugazı çağrıştıran yanlarının olduğu da söylenebilir. Bunlara harf oyunu denildiği gibi kelime oyunu da denilmektedir. Örneklerin harften kelimeye uzandığı düşünüldüğü için birçok yolla yapılan bu oyunlara bu çalışmada harf ve kelime oyunu demek uygun görülmüştür.

Harf ve kelime oyunları ile kastedilen şey sözle ilgili iştikak, akis, iade, tarsi, muvaşşah, reddü'l-acüz ale's-sadr gibi edebî sanatların dışında kalan

⁴ Âmil Çelebioğlu, a.g.m., s. 599.

⁵ Ömer Savran, "Klasik Türk Şiirinde Bedenin Harflere Yansımaları", *Turkish Studies*, Volume 4/2 Winter 2009, s. 929.

⁶ Cem Dilçin, *Örneklerle Türk Şiir Bilgisi*, TDK Yayınları, Ankara 2000, s. 491.

⁷ Ömer Zülfe, "Emrî Divanında Harf Oyunları", *Kültür Tarihinde Gizli Diller ve Şifreler*, Editörler: Emine Gürsoy Naskali ve Erdal Şahin, Melisa Matbaası, İstanbul 2008, s. 266.

⁸ Mehmet Arslan, "Zâfî'nin Şiirlerinde Mu'ammâ Benzeri Harf ve Kelime Oyunlarına Dair", *Osmanlı Edebiyat-Tarih-Kültür Makaleleri*, Kitabevi Yayınları, İstanbul 2000, s. 306.

oyunlardır. Yine burada ele alınan oyunlar kendilerine özgü terminolojileri olan ilm-i hurûf, hurûfilik, cifr, vefk gibi alanların dışında kalan oyunlardır.

Muamma, lugaz, tarih manzumesi, elifnâme harf ve kelime oyunları ile ilişkilidir. Bilindiği gibi muammada Allah'ın isimleri (esmâü'l-hüsna), Peygamber'in isimleri ve insan ismi gizlenirken lugaza bunların dışındakiler konu olur.⁹ Gayesi gizlenen bir unsurun bulunması olan muamma ve lugazda da şairler isim veya nesneyle ilgili ipuçları verirken harf ve kelime oyunlarından yararlanmışlardır.¹⁰ Ebcet alfabesindeki her harfin bir sayıya karşılık olması özelliğinden istifade ederek herhangi bir hadiseye, hesaplandığında o hadisenin meydana geldiği yılı verecek şekilde bir kelime, bir cümle, bir mısra veya bir beyit söylemeye tarih düşürme denir.¹¹ Tarih manzumelerinde de bazen şairler harf ve kelime oyunlarına başvurmuşlardır. Mısra veya beyitlerin ilk harfleri alt alta getirildiğinde elif harfinden yâ harfine kadar alfabetik bir şekilde sıralanan gazel, kaside, müseddes gibi farklı şekillerle yazılabilen, daha çok dinî ve didaktik konulu olmakla birlikte her konuda örnekleri görülebilen şiirlere elifnâme denir.¹² Elifnâmeler de harf oyunları ile ilişkilidir. Bu çalışmada muamma, lugaz, tarih manzumesi ve elifnâme gibi şekil ve türlerin dışında kalan, birçok nazım şeklinde karşımıza çıkan harf ve kelime oyunları üzerinde durulmuştur.

Muamma, lugaz ve tarih manzumelerine ait ipuçlarını iyi bilmeyen bir okuyucunun aşağıdaki örneklerde de görüleceği gibi gazel, kaside gibi birçok nazım şeklindeki harf ve kelime oyunlarını fark etmeden veya tam anlamıyla kavramadan geçebileceğini düşünüyoruz.

Divan şiirinde harf ve kelime oyunları henüz tam anlamıyla adlandırılıp sınıflandırılmamış, bir yere oturtulmamıştır. Sadece söz sanatları ile ilgili bazı eserlerin sonunda "Harflerle Yapılan Oyunlar" başlıklı kısa bölümlere rastlanmaktadır.

Şairlerin divanlarıyla ilgili tahlil çalışmalarında ve divanların inceleme bölümlerinde harf ve kelime oyunlarına yer vermek, konunun divan şiirindeki

⁹ M. A. Yekta Saraç, *Klasik Edebiyat Bilgisi Belâgat*, Gökkuşbu Yayınları, İstanbul 2000, s. 293; Ali Fuat Bilkan, *Türk Edebiyatında Mu'ammâ*, Akçağ Yayınları, Ankara 2000, s. 53.

¹⁰ H. İbrahim Demirkazık, "Mustafa Fennî'nin (Öl. 1745) Lugazlarının Özellikleri ve Divan'da Olmayan Yedi Lugazının Tenkitli Metni", *Divan Edebiyatı Araştırmaları*, S. 5, İstanbul 2010, s. 55-66.

¹¹ İsmail Yakıt, *Türk-İslâm Kültüründe Ebcet Hesabı ve Tarih Düşürme*, Ötügen Neşriyat, Ankara 2003, s. 66.

¹² Nihat Öztoprak, "Elifnâmelerin Tertip Hususiyetleri ve Metin Tesisindeki Yeri", *Uluslararası Türklük Bilgisi Sempozyumu 25-27 Nisan 2007, Bildiriler 2 (K-Z)*, Erzurum 2009, s. 817; Âmil Çelebioğlu, a.g.m., s. 605.

yerini ortaya koymak için önemli bir kaynak sağlayacaktır. Ayrıca bu alanda güzel örnekler vermiş şairlerden başlayarak şairlerin divanlarındaki harf ve kelime oyunları ile ilgili çalışmalar konuya katkı sağlayacaktır. Az da olsa bazı şairlerin divanlarında yer alan harf ve kelime oyunlarını ele alan çalışmalar mevcuttur.¹³

Bu çalışmanın amaçlarından biri harf ve kelime oyunlarının divan şiirindeki yaygınlığına dikkat çekmek, bir diğeri tam anlamıyla tasnifi yapılmamış oyunların ne şekilde, hangi yollarla yapıldığını ortaya koymaktır. İki yıllık bir çalışmayla iki yüzün üzerinde divan harf ve kelime oyunları bakımından incelenmiş ve yüzlerce örnek tespit edilmiştir. Makale sınırlarını aşacağı için tespit edilen örneklerden çok azı bu makalede kullanılmıştır. Çalışmada 63 şairden 118 örnek verilmiş, bu örnekler 9 ana başlık altında tasnif edilerek açıklanmıştır. Bu tasnifte ara başlıklarla birlikte tespit edebildiğimiz kadarıyla harf ve kelime oyunlarının 21 yolla yapıldığı görülmüştür.

Çalışmaya alınan şiirlerin imlalarına müdahale edilmemiş, kaynaklardaki imla korunmuştur. Her örneğin altına şiir numarası verilmiş, parantez içinde alınan kaynak ve sayfa numarası belirtilmiştir. Şiir numarası verilirken kaynaktaki numaralandırma nasılsa (mesela Romen rakamı) o şekliyle alınmıştır. Şiirlerin şekil adlarında “G.: *Gazel*, K.: *Kasîde*, Kal: *Kalenderî*, Kt.: *Kıt’a*, Mer.: *Mersiye*, Mf.: *Müfred*, Müst.: *Müstezâd*, Tk.B.: *Terkib-Bend*, Tc.B.: *Terci’-Bend*” şeklinde kısaltmalar kullanılmıştır.

Tespit edilebildiği kadarıyla divan şiirinde harf ve kelime oyunu yapma yolları ve örneklerinden bazıları şunlardır:

1. Kelimeyi oluşturan harfleri ya da harflerin müşebbehlerini vererek kelimeyi ortaya çıkarma

Bu başlık altındaki harf ve kelime oyunlarında şairler harfleri doğrudan verebilecekleri gibi onların müşebbeh(benzeyen)lerini de verebilmektedirler.

¹³ Bu çalışmaların ilkinde *Cemilî Divanı*’nda yer alan kelime ve harf oyunları ile ilgili 20 örneğin açıklandığı görülmektedir. Tülay Gençtürk Demircioğlu, “Cemilî Divanı’nda Kelime ve Harf Oyunları” *Journal Of Turkish Studies Türklük Bilgisi Araştırmaları*, Kaf Dağının Ötesine Varmak Günay Kut Anısına, Volume 27/II 2003, s. 153-160. Bir başka çalışmada Zâtî’nin 1500 gazelinin incelendiği, 150 kadar beyit tespit edildiği belirtilmekte, bunların yaklaşık 60 örneği muamma çözme yöntemleriye çözümlenmektedir. Çalışmada Zâtî’ye ait örneklerin muamma benzeri olduğu vurgulanmaktadır. bk. Mehmet Arslan, a.g.m., s. 305-317. Konuyla ilgili bir diğer çalışmada *Emrî Divanı*’nda geçen harf oyunlarına örnekler verilmiş, çalışmaya alınmayan ve eserde bulunan çok sayıda örnek de dipnotla gösterilmiştir. Çalışma bu yönüyle önemlidir. Çalışmanın önemli taraflarından biri de konuyla ilgili bir tasnifin yapılmasıdır. Bu tasnifte harf oyunlarının ne şekilde yapıldığı anlatılmıştır. Makalemizdeki tasnifte bu çalışmadaki tasniften önemli ölçüde yararlanılmıştır. bk. Ömer Zülfe, a.g.m., s. 265-276.

Ayrıca okuyucuyu ulaştırmak istedikleri kelime şiirde verilebildiği gibi, harfleri ya da harflerin müşebbehleri yoluyla okuyucuya işaret edilebilmektedir.

1.1. Harfleri vererek kelimeyi ortaya çıkarma

Bu şekilde yapılan harf ve kelime oyunlarında kelimeyi oluşturan harfler şiirde düzenli ya da düzensiz olarak anılır. Anılan harflerle birlikte işaret edilen kelime kimi zaman şiirde verilirken kimi zaman da kelimeyi bulma okuyucuya bırakılır.

1.1.1. Kelimenin şiirde verildiği örnekler

Bu örneklerde kelimeyi oluşturan harfler bazen kelimedeki sırasına göre bazen de bu sıraya uyulmadan sayılmakta ve işaret edilen kelime şiirde verilmektedir.

Açgözlülük anlamına gelen *tama*‘ (طمع) kelimesini oluşturan *tâ* (ط), *mîm* (م) ve *‘ayın* (ع) harfleri beyitte sırasıyla verilirken şair, kendisine bir şeyi isterken açgözlü olmamayı öğütlemekte; açgözlülüğü de yakıcı bir ateşe benzetmektedir:

Tâ’ibâ tâ mîm ‘ayn olma tâlibsên hemân
Çün yaraşmaz eylemek âteş-i sûzândır tama‘ (İbrahim Tâ’ib, G.199/5)¹⁴

Gelibolulu Âlî (ö. 1599), *‘ayın* (ع), *lâm* (ل), *vâv* (و), *fâ* (ف) ve *hâ* (ه) harflerini sıralı bir şekilde vererek *‘ulûfe* (علوفه) kelimesini işaret etmiştir:

‘Ayn-ı ef’î görünür ‘ayn-ı ‘ulûfe gözüme
Lâm u vâv ile dahî fâ ile hâ halka-i mâr (Gelibolulu Âlî, K.111/123)¹⁵

“Sonra girip gönül tenhasında kul gibi otur, bazen boyunu elif yap, bazen *dâl*, bazen *kâf* gibi yap.” şeklinde nesre çevrilecek aşağıdaki beyitte *gedâ* (كدآ) kelimesini oluşturan *kâf* (ك), *dâl* (د) ve *elif* (ل) harfleri sondan başa doğru verilerek harf ve kelime oyunu yapılmıştır:

Pes girüp hoş halvet-i dilde mukîm ol çün gedâ
Gâh elif kıl kaddüni geh dâl u geh geh misl-i kâf (Fedâî, G.CXLII/2)¹⁶

¹⁴ Erol Gündüz, *İbrâhîm Tâ’ib Dîvânı (İnceleme-Metin)*, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Konya 2009, s. 239.

¹⁵ İ. Hakkı Aksoyak, *Gelibolulu Mustafa Âlî Divan, İnceleme, Tenkitli Metin*, I, Turkish Sources, LXII Harvard 2006, s. 308.

¹⁶ Bilal Çakıcı, *Fedaî Hayatı, Edebî Kişiliği ve Divanının Tenkitli Metni*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Ankara 2005, s. 492.

Muhibbî (ö. 1566), kıyamette hesap gününde Hz. Muhammed'i oluşturan harflerin kendisine şfaat etmesini umarken Muhammed kelimesini ve onun harflerini vermiştir. *Muhammed* (محمد) kelimesi iki *mîm* (م), *hâ* (ح) ve *dâl* (د) harfleriyle yazılır:

Yevm-i cezâda umaram ide şefâ'ati
Ol iki mîm ü hâ ile dâl Muhammed'ün (Muhibbî, G.1465/4)¹⁷

Yukarıda verilen örneklerde şairler işaret ettikleri kelimeleri hem şiirlerinde anmışlar hem de kelimenin bütün harflerini şiirde zikretmişlerdir. Zaman zaman anlam gereği kelimenin bütün harflerinin zikredilmediği örneklerle de rastlanır. Necâtî (ö. 1509), kâtipleri kastederek kendi mahlasına (نجاتی) işaret ettiği için korkularından *nûn* (ن) ve *cîm* (ج) harflerini bir yere yazmadıklarını söylerken mahlasındaki *elif* (ا), *tâ* (ت) ve *yâ* (ی) harflerini anmamıştır:

Nûn ile cîmi bir yire yazmaz şu korkudan
K'ide Necâtî lâfzına nâ-gâh işâreti (Necâtî, Kt.91/5)¹⁸

1.1.2. Kelimenin şiirde verilmediği örnekler

Bu örneklerde kelimeyi oluşturan harfler şiirde verilmekte, ancak işaret edilen kelimeyi bulma okuyucuya bırakılmaktadır:

Nigârî (ö. 1885), işaret ettiği kelimenin harflerini evveli (başı) ve âhiri (sonu) ifadeleriyle *elif* ve *hâ* olarak vermiştir. Beyitte ilk harf *elif* (ا), son harf *hâ* (ه) olan *âh* (أه) kelimesi işaret edilmiştir:

Virmedi tıfl-ı dile kelmeyi Üstâd-ı Ezel
Evveli harf-i elif âhiri hâdan gayrı (Nigârî, G.662/7)¹⁹

Sözünün akıl sahiplerine olduğunu söyleyen İsmail Hakkı (ö. 1724/25), ahmaklara bir sözünün olmadığını anlatmış, akılsız anlamına gelen *ahmak* (احمق) kelimesini oluşturan *elif* (ا), *hâ* (ح), *mîm* (م) ve *kâf* (ك) harflerini sırasıyla vermiştir. Böylelikle beyitte âkıl-ahmak tezadı da yapılmıştır:

Sözümüz 'âkıllardur Hakkıya bugün bizüm
Bahsümüz yokdur elifle hâ vü mîm ü kâf ile (İsmail Hakkı, G.313/5)²⁰

¹⁷ Coşkun Ak, *Muhibbî Dîvânı -İzahlı Metin-*, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara 1987, s. 450.

¹⁸ Ali Nihad Tarlan, *Necati Beg Divanı*, MEB Yayınları, İstanbul 1997, s. 141.

¹⁹ Azmi Bilgin, *Nigârî [ö. 1885] Dîvânı*, ekitap, <http://ekitap.kulturturizm.gov.tr/dosya/1-281559/h/nigar-i-divani-azmi-bilgin-.pdf> (ET: 03.09.2012), s. 396.

Mihri Hatun (ö. 1514), Sultan Ahmet'e sunduğu kasidesinin “*O padişahın güzelliğinin mushafında fala niyet etim; önce elifle hâ geldi, arkasında mîm ve dâl.*” dediği beytinde *elif* (ا), *hâ* (ح), *mîm* (م) ve *dâl* (د) harflerini sıralı bir şekilde vererek *Ahmed* (احمد) kelimesini işaret etmiştir.

Mushaf-ı hüsninde fala niyyet itdüm ol şehün
Evvel elifle hâ geldi âhirinde mîm ü dâl (Mihri Hâtun, K.11/16)²¹

Necâtî'nin gözlerinin yıllarca sevgi ve vefa mektebinde döktüğü elif ve bâdır. *Elif* (ا) ve *bâ* (ب) harfleri yan yana geldiğinde su anlamına gelen *âb* (آب) kelimesini oluşturur ki bu da şairin gözyaşındır:

Elif bâdur revân itdüğü ey serv-i çemen
Mekteb-i mihr ü vefâda bunca yıllar gözlerim (Necâtî, G.365/6)²²

Ümmî Sinan (ö. 1657), sır iline sultan olanı birinci mısradâ işaret etmiştir. Bu da iki *elif* (ا), iki *nûn* (ن) ve bir *sîn* (س) harfi ile yazılan *insân* (انسان) kelimesidir:

İki elif iki nûnun bir sînin ma'nisi olan
Sırr iline sultân olur ölmezden ön ölen bilür (Ümmî Sinan, G.59/4)²³

“Öğretmen bana çok ders talimi yaptırdı ama ‘ayın, şîn ve kâf harfleri hemen ezber(im)de kalmıştır.” diyen Sutûrî, ‘ayın (ع), şîn (ش) ve kâf (ق) harfleriyle ezberinde kalanın ‘aşk (عشق) olduğunu anlatmıştır:

Mu'allim gerçi çok ta'lîm-i ders itdi bana ammâ
Hurûf-ı 'ayn u şîn u kâf hemân ezberde kalmışdur (Sutûrî, G.123/4)²⁴

“Kün” emri, “ol” anlamına gelir. Kur'ân-ı Kerîm'in birçok yerinde Allah'ın bir şeyin olmasını istediği zaman ona “Ol” demesinin yeterli olduğu; istenilen şeyin hemen olacağı hususunda ayetlerde geçer.²⁵ Aşağıdaki beyitte *kâf* (ك) ve *nûn* (ن) harfleri verilerek kâinatın *kün* (كن) emriyle kurulmuş bir bina olduğu anlatılmıştır:

²⁰ M. Murat Yurtsever, *İsmail Hakkı Dîvânı (İnceleme-Metin)*, Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Bursa 1990, s. 512.

²¹ Mehmet Arslan, *Mihri Hâtun Divânı*, Amasya Valiliği Kültür Yayınları, Ankara 2007, s. 203.

²² Ali Nihad Tarlan, *a.g.e.*, s. 366.

²³ Azmi Bilgin, *Ümmî Sinan Divanı*, ekitap, <http://ekitap.kulturturizm.gov.tr/dosya/1-215488/h/immigirismetin.pdf> (ET: 03.09.2012), s. 106.

²⁴ Emine Adaş, *Sutûrî, Hayatı, Edebî Kişiliği ve Dîvânı*, Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Afyonkarahisar 2008, s. 247.

²⁵ İskender Pala, *Ansiklopedik Divan Şiiri Sözlüğü*, Akçağ Yayınları, Ankara 1995, s. 340.

Kâf u nûn üzre kurulmuş bir binâdur kâ'inât

Bak ne 'âlidür nasıl hayret-fezâdur kâ'inât (Ahmed Bâdî [ö. 1908], G.18/1)²⁶

Emrî (ö. 1575), sevgilinin saçını sünbülden, yanağını gül bahçesinden üstün tutar. “*Gül yanaklı sevgilinin lâm ve bâ harfî goncada yoktur.*” denilerek *lâm* (ل) ve *bâ* (ب) harfiyle yazılan dudak anlamındaki *leb* (لب) kelimesi işaret edilmiş ve sevgilinin dudağının goncada bulunmadığı anlatılmıştır. Öte yandan beyitte *gonca* (غنچه) kelimesinde lâm ve bâ harfinin bulunmadığı gerçeği de dile getirilmiştir:

Zülf ü ruhuna sünbül ü gülzâr benzemez

Ey gül- 'izâr goncada yokdur bu lâm u bâ (Emrî, G.7/3)²⁷

Cesârî (ö. 1829), adı dört harfli olan birine gönül verdiğini anlatırken bunun, bir *hâ* (ح), iki *mîm* (م) ve *dâl* (د) harfiyle Hz. *Muhammed* (محمد) olduğunu belirtir:

Hâsılı dört harf olan maksûda dili râm gör

Ol sebep bir hâ iki mîm dâla virdüm gönlümi (Cesârî, Kal.55/5)²⁸

1.2. Harfleri ve müşebbehlerini birlikte zikrederek kelimeyi ortaya çıkarma

Şairler, kimi zaman kelimeyi oluşturan harfleri verirken o harflerle çeşitli unsurlar arasında ilgi kurar. Bu ilgiler genellikle harflerin şekil özellikleriyle kurulur. Saça, göze vesaireye dair harflerle ilgili muhtelif mazmunlarla, aynı zamanda bazı kelimelere açıkça veya imalı olarak telmihte bulunulur.²⁹ Mesela *cân* kelimesini vermek isteyen şair; sevgilinin saçını *cîm*, boyunu *elif*, kaşını *nûn* harfine benzetererek onun *cân* olduğunu anlatır. *Cân* kelimesi şiirde anılabileceği gibi şiirde verilmeyip okuyucuya işaret edilebilir:

²⁶ Özgür Okmak, *Ahmed Bâdî Dîvânı (Metin-İnceleme)*, Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Edirne 2008, s. 137.

²⁷ M. A. Yekta Saraç, *Emrî Divanı*, Eren Yayınları, İstanbul 2002, s. 40.

²⁸ Müslîh Sezer, *Cesârî Dîvânı*, Yüzyüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Van 2009, s. 546.

²⁹ Âmil Çelebioğlu, “Elif Harfiyle İlgili Bazı Edebî Hususiyetler”, *Eski Türk Edebiyatı Araştırmaları*, MEB Yayınları, İstanbul 1998, s. 609.

1.2.1. Kelimenin şiirde verildiği örnekler

Bu örneklerde şairler harfler ve onlarla ilgili unsurları verirken kelimeyi de şiirde anarlar. Bu harfler bazen kelimedeki sıraya uygunken bazen karışık olarak verilebilir:

Hilâlî (ö. 1543), sevgilinin cevri okuyla tenine çektiği *elif* ve *dâl* şeklindeki yaralarla ay yüzlü sevgilinin büyük ad eylediğini, bugünkü anlamda isim yaptığını söylerken *elif* (ل) ve *dâl* (د) harfiyle *ad* (اد) kelimesinin yazıldığına işaret eder:

Tîg-ı cevri ile çekerse tenüme dâl ü elif

Ol kamer-çehre Hilâlî bir ulu ad eyler (Hilâlî, G.18/5)³⁰

Sevgilinin saçının *dâl*, boyunun *elif*, ağzının *mîm* harfine benzediğini; can sayfasına yazmazsa âdem (adam) olmadığını söyleyen Sevdâyî (ö. 1590), *âdem* (آدم) kelimesini oluşturan *elif* (ل), *dâl* (د) ve *mîm* (م) harflerini birinci mısradaki karışık olarak vermiştir:

Dâl-ı zülfünle elif kaddün dehânun mîme

Yazmazsa Sevdâyî ger cân suhfuna âdem degül (Sevdâyî, G.30/5)³¹

Revânî (ö. 1523), sevgilinin ağzını *mîm* (م), boyunu *elif* (ل), saçını *cîm* (ج) ve *lâm* (ل) harflerine teşbih ederek *cemâl* (جمال) kelimesini işaret etmiştir:

Ol cemâlünçün dehâmî mîmdür kaddi elif

İki zülfeynün birisi cîm ü biri lâm olur (Revânî, G.80/5)³²

“*Zulme uğrayan âşıklar, güzellik padişahı olan sevgilinin elif boyuyla dâl harfine benzeyen saçını gördüklerinde sevgiliden yardım umarlar.*” diyen Muhyî (ö. 1548), yardım anlamına gelen *dâd* (داد) kelimesini *elif* (ل) ve *iki dâl* (د) harfiyle vermiştir:

İki dâlını zülfinün elif kaddiyle gördükçe

O şâh-ı hüsnenden mazlûm 'âşıklar umarlar dâd (Muhyî, G.CLI/5)³³

³⁰ Bahri Yağmur, *Hilâlî Dîvânı İnceleme-Metin*, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara 1998, s. 86.

³¹ Zübeyde Yaşar, *Sevdâyî Dîvânı'nın Çeviri Yazı Metni ve Günümüz Türkçesiyle Nesre Aktarımı*, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Konya 2008, s. 83.

³² Ziya Avcı, *Revânî Dîvânı*, ekitap, <http://ekitap.kulturizm.gov.tr/dosya/1-128332/h/revanidivani/ziyaavcar.pdf> (ET: 03.09.2012), s. 140.

³³ Mustafa Arslan, *Muhyî Hayatı, Edebî Kişiliği ve Divanı*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Ankara 2006, s. 380.

Sevgiliye hâl ehlinin put kadar güzel anlamında sanem demelerinin sebebi gözünün *sâd* (ص), kaşının *nûn* (ن), ağzının *mîm* (م) harfi oluşudur ki bu harfler sırasıyla yazıldığında *sanem* (صنم) kelimesi ortaya çıkar:

Çeşm ü ebrû vü dehânun sâd u nûn u mîm dâl
Sen büte ol vechden söyler sanem erbâb-ı hâl (Nâtikî, G.287/1)³⁴

Sevgili âşığa ve onun isteklerine genellikle “hayır” der. Bâlî, açık istiâre ile ay dediği sevgilinin ağzından hayır anlamına gelen lâ kelimesinin çıkmasını hüsn-i talîl ile saçının lâm, boyunun elif oluşuna bağlar ki *lâ* (لا) kelimesi *lâm* (ل) ve *elif* (ل) harfleriyle yazılır:

Çıksa ‘aceb mi lâ demek ağızdan ol mehûn
Yâr lâm zülf kadî elif olsa lâ çıkar (Bâlî, G.49/3)³⁵

Hikmetî, insanın sevgiliye mâyil oluşunu onun *mîm* (م) ağzı, *elif* (ل) boyu *yâ* (ى) kaş ve *lâm* (ل) saçıyla izah eder ki *mâyil* (مائل) kelimesi bu harflerden oluşur:

Dehânun mîm elif kaddün kaşun yâ lâm zülfündür
Nice âdem seni gördükde cânâ olmasun mâyil (Hikmetî, G.177/3)³⁶

Çâkerî, gözündeki nemi hüsn-i talîl ile sevgilinin kaşının nûnunu ve ağzının mîmini görmesine bağlarken *nûn* (ن) ve *mîm* (م) harfleri bir araya geldiğinde *nem* (نم) kelimesi ortaya çıkar:

Kaşun nûnun dehânun mîmin iy dost
Görelen Çâkerî’nün çeşmi nemdür (Çâkerî, G.12/8)³⁷

1.2.2. Kelimenin şiirde verilmediği örnekler

Bu örneklerde şairler harfler ve onların müşebbehlerini birlikte kullanırken kelimeyi şiirde anmaz, o kelimeyi okuyucunun bulmasını beklerler:

Elif harfi Allah’ın birliğini, vahdeti simgeler.³⁸ Aşağıdaki beyitte *Elif* (ل), iki *lâm* (ل) ve *hâ* (ه) harfleriyle *Allah* (الله) ismi ortaya çıkmaktadır:

³⁴ Sait Özer, *Nâtikî Divânı (Karşılaştırmalı Metin-İnceleme)*, Cumhuriyet Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Sivas 2006, s. 471.

³⁵ Muhammed Yaşar, *Bâlî Hayatı, Edebî Kişiliği Divânının Tenkitli Metni (İnceleme-Metin)*, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Konya 2005, s. 162.

³⁶ Aysel Eğri, *17. yy. Şairlerinden Hikmetî ve Divanı*, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara 2006, s. 186.

³⁷ Salih Gün, *Çâkerî Divânı İnceleme-Metin*, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara 1998, s. 120.

Birliğin eyler elif anhâ ki oldur bi-zevâl

Oldı lâmeyn ile hâ ism-i Cenâb-ı Kibriyâ (Osman Fazlî [ö. 1691], G.9/5)³⁹

Sevgilinin boyu *elif* (ل), saç *lâm* (ل) ve ağzı *mîm* (م) harfinin remzi olduğunda şair *elem* (الم) kelimesini anlatır ve bu elemle sevgilinin sitemini safâ olarak görür:

Kad ü zülf ü dehenün remz-i elif lâm ile mîm
Dil ü cân lezzetini buldı safâdur sitemün (Aşkî Mustafa, G.371/2)⁴⁰

Dünya sayfasında sevgilinin boyunu elif gibi yapan (Allah), saçının kıvrımının üstüne beninin noktasını nûn yaptı. Böylece *elif* (ل) harfine benzetilen boy, *nûn* (ن) harfine benzetilen saç kıvrımı ve onun nûnunun üstüne *nokta* (.) olan ben ile güzellik ortaya çıktı ki bu da güzellik anlamına gelen *ân* (ان) kelimesidir:

Safha-i ‘âlemde kaddin eyleyen resm-i elif
Çîn-i zülfün nokta-i hâl üstine nûn eyledi (Simkeşzâde Feyzî [ö. 1690], G.354/2)⁴¹

Şemsî Paşa (ö. 1580); kaşını *yâ* (ى), dişini *sîn* (س), saçını *lâm* (ل), ağzını *mîm* (م) olarak tasavvur ederek çok sevdiği ve hizmetinde bulunduğu Sultan Selîm’i (سليم) işaret eder:

Bilmek istersen eger o kaş yâyı kimdür
Sîndür dendâni zülfî lâm agzı mîmdür (Şemsî Paşa, G.84/1)⁴²

“(Sevgiliye) gönüm nokta gibi saçının cîmi içinde dursun dedim, (o da) hemen saçının lâmıyla elif boyunu gösterdi.” şeklinde nesre çevrilebilecek aşağıdaki beyitte Me’âlî (ö. 1535/36), sevgilinin cevabını lâm ve elif harfleri ile işaret etmiştir. *Lâm* (ل) ve *elif* (ل) harfleri “hayır” anlamındaki *lâ* (لا) kelimesini oluşturur ki sevgiliden beklenen bir cevaptır:

³⁸ Âmil Çelebioğlu, a.g.m., s. 600.

³⁹ Kadri Erdem, *Kutup (Seyyid) Osman Fazlî Divânı İnceleme-Metin*, Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Sakarya 2008, s. 61.

⁴⁰ Melek Bıyık Yapa, *Aşkî Mustafa Divânı Edisyon Kritik*, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), İstanbul 2007, s. 425.

⁴¹ Ali Osman Coşkun, *Simkeş-zâde Feyzî Divânı (İnceleme-Metin-İndeks)*, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Ankara 1990, s. 485.

⁴² Mehmet Akkaya, *Şemsî Paşa Divânı (İnceleme-Edisyon Kritikli Metin)*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), İstanbul 1992, s. 302.

*Cîm-i zülfün içre tursun nukta-veş gönüm didüm
Saçı lâmıyla elif kaddini gösterdi hemân* (Me'âlî, G.177/3)⁴³

Sevgilinin ağzı ve saçını gören şairin aklı başından gider. İbn-i Kemâl (ö. 1534), şarabın keyfiyetinin sevgilinin mîm olan ağzı ve lâm olan saçından anlaşıldığını söylerken *mîm* (م) harfine benzettiği ağız ve *lâm* (ل) harfine benzettiği saç ile şarap anlamına gelen *mül* (مل) kelimesini işaret eder. Şairin aklını alan da budur:

*Görince ağzı vü zülfini 'aklum gitdi yagmaya
Ki mey keyfiyeti fehm oldu anun mîm ü lâmundan* (İbn-i Kemâl, G.264/2)⁴⁴

Kaşlarıyla gözünün sevgilinin gönül alan bir güzel olduğuna şahit olduğunu söyleyen Ravzî, sevgilinin kaşını *nûn* (ن), gözünü *sâd* (ص) harfine benzetererek *nas* (نص) kelimesini işaret etmiştir. Açıklık, kesinlik anlamlarına gelen “nas” kelimesi bir konuda Kur’ân ayetinin delil olarak gösterilene anlamına da gelmektedir. “Nas getirmek” de bir konuda Kur’ân-ı Kerîm ayetlerinden delil getirme anlamına gelmektedir. Beyitte nûn olan kaşlarla, sâd olan göz sevgilinin güzelliğine şahit olarak gösterilmiş, böylece nas getirilmiştir:

*Ebrûlarıyla çeşmi dil-berlûğine şâhid
Her kim olursa muhtâc ey Ravzî nûn u sâda* (Ravzî, G.535/5)⁴⁵

1.3. Yalnızca harflerin müşebbehlerini vererek kelimeyi işaret etme

Şairler kimi zaman harfleri anmadan harflerle şekil bakımından ilgi kurdukları müşebbehleri vererek kelimeyi işaret ederler:

“*Senin boy, saç ve ağzının cevriyi çekmeyenler dünyada dert ve elemine olduğunu asla bilmediler.*” diyen Şem’î (ö. 1529/30); boy ile *elif* (ل), saç ile *lâm* (ل), ağız ile *mîm* (م) harfi arasında ilgi kurarak *elem* (الم) kelimesini işaret etmiştir:

*Çekmeyenler kâmet ü zülf ü dehânun cevriyi
Bilmedi 'âlemde hergiz neydüğün derd ü elem* (Prizrenli Şem’î, G.115/3)⁴⁶

⁴³ Edith Ambros, *The Lyrics of Me'âlî an Otoman poet of the 16th Century*, Klaus Schwarz Verlag, Berlin 1982, s. 355.

⁴⁴ Mustafa Demirel, *İbn-i Kemâl Divânı Tenkidli Metin*, Fakülteler Matbaası, İstanbul 1996, s. 169.

⁴⁵ Yaşar Aydemir, *Ravzî Divanı*, ekitap, <http://ekitap.kulturturizm.gov.tr/dosya/1-213618/h/metin.pdf> (ET: 03.09.2012), s. 309.

Fennî (ö. 1745), sinesindeki yaraları (şerha vü dâg) elif ve hâ harflerine benzetmiş, istiâre ile bu harfleri kullanmamıştır. Sinesindeki yaralar *elif* (ل) ve *hâ* (ه) harfi olduğunda sinesinde *âh* (أه) şeklinin ortaya çıkmasına şaşılmaması gerektiğini belirtmiştir:

*Şekl-i âh olsa nümâyân 'aceb mi ey dil
Şerha vü dağı benüm sîneme hep tâze çeker* (Mustafa Fennî, G.103/6)⁴⁷

Sevgilinin güzellik unsurları kime görünse hayretinden “Allahu ekber” dediğini belirten Münîrî (ö. 1520) sevgiliye “ey sanem” diye seslenir. Put, put gibi güzel anlamına gelen *sanem* (صنم) kelimesi *sâd* (ص), *nûn* (ن) ve *mîm* (م) harfleriyle yazılır. Bu harfler beyitte verilen çeşm (göz), ebrû (kaş) ve fem (ağız)dir:

*Kime kim görünse bu çeşm ü bu ebrû vü bu fem
Hayret ile dir revân Allâhu ekber ey sanem* (Münîrî, G.191/1)⁴⁸

Gönlün sevgilinin göz, ağız ve saçını terk edemediğini söyleyen şair kişiye sonunda ‘amel gerektiğini belirtir. Sevgilinin gözünü ‘*ayın* (ع), ağız *mîm* (م) ve saç *lâm* (ل) olarak tasavvur ederek ‘*amel* (عمل) kelimesini işaret etmiştir. Gönlün sevgiliyi terk edemeyişini bu şekilde harf ve kelime oyunuyla ifade etmiştir:

*Çeşm ü dehân u zülfini terk idemez gönül
Zîrâ bilür ki kişiye âhir 'amel gerek* (Revânî, G.203/2)⁴⁹

Keçe anlamına gelen nemed muhtaç bir şekilde çölde kaldığını anlatan şair, nemed kelimesini oluşturan harfler yerine istiâre ile sevgilinin kaş, ağız ve saçını vermiştir. Sevgilinin kaş *nûn* (ن), ağız *mîm* (م) ve saç *dâl* (د) olduğunda *nemed* (نمد) kelimesi ortaya çıkar ki şairin muhtaç olduğu şey aslında keçe değil; sevgilinin kaş, ağız ve saçıdır:

*Kaşun ile bu fem ü zülf-i siyeh devrinde ben
Kara çölde kalmışamdur şöyle muhtâc-ı nemed* (Münîrî, G.43/3)⁵⁰

⁴⁶ Murat Ali Karavelioğlu, *On Altıncı Yüzyıl Şairlerinden Prizrenli Şem’î'nin Divanı'nın Edisyon Kritiği ve İncelemesi*, ekitap, <http://ekitap.kulturturizm.gov.tr/dosya/1-219047/h/prizrenlisemi.pdf> (ET: 03.09.2012), s. 96.

⁴⁷ H. İbrahim Demirkazık, *18. yy. Şairi Mustafa Fennî, Divânı (İnceleme-Tenkitli Metin-Dizin)*, II, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), İstanbul 2009, s. 433.

⁴⁸ Ersen Ersoy, *II. Bayezid Devri Şairlerinden Münîrî Hayatı, Eserleri ve Divânı (İnceleme-Tenkitli Metin)*, ekitap, <http://ekitap.kulturturizm.gov.tr/dosya/1-275468/h/muniri.pdf> (ET: 03.09.2012), s. 435.

⁴⁹ Ziya Avşar, *a.g.e.*, s. 184.

2. Kelimeye harf ekleyerek ya da kelimedenden harf çıkararak yapılan oyunlar

Bu örneklerde bir kelimeye harf eklenerek ya da bir kelimedenden harf çıkarılarak yeni bir kelime elde edilir.

2.1. Harf ekleyerek yapılan oyunlar

Bu şekildeki harf ve kelime oyunlarında kelimeye harf eklenerek yeni bir kelime ortaya çıkarılır. Şairler, eklenecek harfi ve kelimeyi bazen gizli bazen de açıkça işaret ederler.

Gönle gelen oklar sevgiliden gelen ilgi ve sevgiye delalet eder. Bu ok elif olarak tasavvur edildiğinde, *dil* (دل) kelimesinin içine *elif* (ل) konarak delalet anlamına gelen *dâl* (دال) kelimesi oluşmuş olur:

Mihr ki itse delâlet gönlüm içre nâvegün
Tan degül kim dâl olur dil içine konsa elif (İbn-i Kemâl, G.154/7)⁵¹

Sevgili ilgi göstererek göz ucuyla baktığında hasta gönüllü Hüdâyî (ö. 1584)'nin elemi yerini eğlenceye bırakacaktır. *Elem* (الم) kelimesinin başına göz anlamına da gelen *'ayın* (ع) eklendiğinde *'âlem* (عالم) kelimesi ortaya çıkmaktadır:

Elemi 'âleme tebdil ola ben haste-dilün
Gûşe-i 'ayn-ı 'inâyete idersen nigerân (Hüdâyî-i Kadîm, K.III/23)⁵²

Sevgili elif boyuyla âşıkların gönlünü kendisine itaat ettirirken Nüzhet (ö. 1778), bir *elifle* (ل) itaat etme anlamına gelen *râm* (رام) kelimesini eğlenme anlamına gelen *ârâm* (ارام) haline getirmenin mümkün olduğunu söyleyerek harf ve kelime oyunu yapmaktadır:

N'ola râm eylese kaddün dil-i remkâr-ı 'uşşâkı
Bilürsin bir elifle râmu ârâm eylemek mümkün (Nüzhet, G.235/3)⁵³

⁵⁰ Ersen Ersoy, *a.g.e.*, s. 364.

⁵¹ Mustafa Demirel, *a.g.e.*, s. 102.

⁵² Mehmet Demiralay, *Hüdâyî-i Kadîm (16. yy) ve Divânı İnceleme-Tenkidli Metin*, Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Isparta 2007, s. 58.

⁵³ Hatice Çabukel Demirkol, *Divan-ı Nüzhet İnceleme-Tenkidli Metin-İndeks*, Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Kahramanmaraş 2003, s. 335.

“Gönlüm av arzu ettiği için seher vakti sahraya çıktım; bir elif boylu göründü, (böylece) avım ortaya çıktı.” şeklinde nesre çevrilebilecek aşağıdaki beyitte *şikâr* (شكار) kelimesini *âşikâr* (اشكار) kelimesine dönüştüren *elif* (ل) boylu sevgilidir. Şairin avı elif boylu sevgiliyle ortaya çıkmıştır:

Seher sahrâya 'azm itdüm murâd-ı dil şikâr oldı
Göründi bir elif-kâmet şikârum âşikâr oldı (Zâtî [ö. 1546], G.1758/1)⁵⁴

Aşağıdaki beytin birinci mısrasında *em* (ام) kelimesi sevgilinin kaddi (boyu) ve dehânı (ağzı) ve onların benzetileni olan *elif* (ل) ve *mîm* (م) harfleriyle verilmiştir. İkinci mısradan şairin gönlünün onun üstüne ser (baş) verdiği ve *kâm* bulunduğu söylenmiştir. *Em* kelimesine gönlün (كوكل) başı yani ilk harfi olan *kâf* (ك) eklendiğinde *kâm* (كام) kelimesi ortaya çıkmaktadır. Şairin bu beyti, muamma ve lugazla çözüm bakımından benzerlik göstermektedir:

Dil-berün kadd ü dehânı gördi emdür derdine
Gönlüm anun üstüne ser virdi Zatî buldı kâm (Zâtî, G.1000/5)⁵⁵

“Kemâl” kelimesini aşağıdaki beyitte anan Zâtî, ayrıca “gönlümün üstünde”, “ser-nigûn ol zülf-i lâm” ifadeleriyle bu kelimeyi elde etmemizi ister. *Gönül* (كوكل) kelimesinin yazılışında üstünde (başında) olan harf *kâf* (ك) harfidir. “Ser-nigûn ol zülf-i lâm” ifadesiyle *lâm* (ل) harfinin “ser-nigûn” yani ters çevrilmesi istenmektedir. Böylece *kâf* (ك) harfi ile *lâm* (ل) harfinin tersi olan *mâl* (مال) kelimesi birleşerek şairin vermek istediği *kemâl* (كمال) kelimesi ortaya çıkmaktadır. Şairin bu beyti de muamma ve lugazı çağrıştırmaktadır:

Gör kemâlin gönlümün üstüne anun kef geçür
'Aynuma göründiğince ser-nigûn ol zülf-i lâm (Zâtî, G.1000/4)⁵⁶

2.2. Harf çıkararak yapılan oyunlar

Bu örneklerde bir kelimedenden harf çıkarılarak yeni bir kelime elde edilir.

Selikî, önce sevgilinin güzellik unsurları ile harfler arasında ilgi kurmuş ve çeşm (göz) ‘ayın, kad (boy) elif, zülf (saç) cîm, ağız mîm ilgileriyle ‘ayın (ع), *elif* (ل), *lâm* (ل) ve *mîm* (م) harflerinden oluşan ‘âlem (عالم) kelimesini vermiştir. İkinci mısradan da “*Ey gözüm ('aynum) sensiz 'âlem bana elem olur.*” diyerek ‘ayınsız ‘âlem (عالم) kelimesinin *elem* (الم) şeklinde okunacağına işaret

⁵⁴ Mehmed Çavuşoğlu ve M. Ali Tanyeri, *Zatî Divanı (Edisyon Kritik ve Transkripsiyon) Gazeller Kısmı*, III, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul 1987, s. 480.

⁵⁵ Ali Nihad Tarlan, *Zatî Divanı (Edisyon Kritik ve Transkripsiyon) Gazeller Kısmı*, II, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul 1970, s. 504.

⁵⁶ Ali Nihad Tarlan, *a.g.e.*, II, s. 504.

etmiş ve ikinci bir kelime oyunu yapmıştır. Böylece sevgili olmadan dünyanın kendisi için sıkıntıdan ibaret olduğunu, âlemin gözüne karanlık olacağını anlatmıştır:⁵⁷

*Çeşm ü kadd ü zülf ü agzun fikri bir 'âlem-durur
Gerçi ey 'aynum bana sensüz olur 'âlem elem* (Selîkî, G.40/2)⁵⁸

Benzer bir kelime oyunu Kelâmî (ö. 1595/96)'de de söz konusudur. Sevgilinin gözü 'ayın (ع), boyu elif (ل), saçı lâm (ل), ağzı mîm (م) harfi olarak tasavvur edilerek 'âlem (عالم) kelimesine işaret edilmiş, dolaylı olarak sevgiliden uzak olunca sevdaya uğramış gönle 'âlem, elem gibi olmuştur. 'Âlem (عالم) olan sevgili 'ayın (ع) olan âşığı gözünden uzaktayken geriye elem (الم) kalır:

*Çeşm ü kad u ham-ı zülfîyle dehânundan dûr
Dil-i sevdâ-zedeye 'ayn-ı elemdür 'âlem* (Kelâmî, G.235/3)⁵⁹

Şair, ihlâs yoluna yönelirken elif gibi doğru giderse kurtuluşa ereceğini söylerken ihlâs (اخلاص) kelimesinin başındaki elif (ل) harfi gittiğinde kurtuluş anlamına gelen halâs (خلاص) kelimesinin ortaya çıkacağını da anlatmış olur:

*Teveccüh eyledi İshâk râh-ı ihlâsa
Giderse râst elif gibi vardı buldı halâs* (İshâk Çelebî, G.117/5)⁶⁰

Elif harfi doğruluğu ve Allah'ın birliğini simgeler. Kulun doğruluğu emniyet ve huzur demek olan iman iken imân (ایمان) kelimesinden elif (ل) harfi gidince tehlike, sıkıntı anlamlarına gelen yaman (یمان) kelimesi ortaya çıkar:

*O kul ki togrı ola hıdmetünden eyleme dûr
Yaman olur elif imândan gidince hemîn* (Yahyâ Bey (ö. 1582), K.19/38)⁶¹

Hevâ (هوا) kelimesi hâ (ه), vâv (و) ve elif (ل) harfleriyle yazılır. Kelimenin evvelini alırsak hâ ve vâvdan oluşan hû (هو) kelimesinin olduğu görülür. Elif harfini hevâ kelimesinde zâid yani aslî harfler dışında kalan, fazlalık bir harf

⁵⁷ Ömer Zülfe, *On Altıncı Yüzyıl Şairi Selikî ve Şiirleri*, ekitap, <http://ekitap.kulturturizm.gov.tr/dosya/1-213657/h/girismetin.pdf> (ET: 03.09.2012), s. 51-52.

⁵⁸ Ömer Zülfe, *a.g.e.*, s. 235.

⁵⁹ Mustafa Karlıtepe, *Kelâmî Dîvânı*, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara 2007, s. 363.

⁶⁰ Mehmed Çavuşoğlu ve M. Ali Tanyeri, *Üsküblü İshâk Çelebî Divan Tenkidli Basım*, Mimar Sinan Üniversitesi Yayınları, İstanbul 1989, s. 193.

⁶¹ Mehmed Çavuşoğlu, *Yahyâ Bey Divan*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul 1977, s. 85.

olarak düşünen Nazîr İbrahim (ö. 1774), elifi çıkarınca geriye Allah için kullanılan ve "o" anlamına gelen hû kelimesi kaldığını, hû isminin isimlerin evveli olduğunu anlatmaktadır:

*Hevânun evveli hûdur elif zâid olup anda
İder 'âşıklara imâ ki Hûdur evvel-i esmâ* (Nazîr İbrahim, Mf.11)⁶²

'Ayyâr "hilekâr" düşmanın kimseye yâr "dost" olmadığı belirtilmediği aşağıdaki beyitte, 'ayyâr (عیار) kelimesinden 'ayın (ع) harfi ve üç diş çıktığında yâr (یار) olacağı söylenmiştir. Burada 'ayn hem 'ayın (ع) harfi hem de "göz" anlamıyla tevriyeli kullanılmış, üç diş ile de 'ayyâr kelimesindeki şedde işareti kastedilmiştir.⁶³ Beyitte şairin 'ayyâr düşmanın gözünü çıkarıp, dişini dökmeyi murat ettiği unutulmamalıdır:

*Düşmen-i 'ayyâr Zâtî yâr olmaz kimseye
'Ayn ile üç dişi çıkmak gerekdür k'ola yâr* (Zâtî, G.488/7)⁶⁴

3. Harflerin kelimelerdeki yerlerine göre yapılan oyunlar

Bu şekildeki harf ve kelime oyunları harfin kelimenin başında, ortasında ve sonunda oluşuna göre üç bölümde incelenebilir.

3.1. Kelime başındaki harflerle yapılan oyunlar

Şairlerin harf-kelime ilişkisine göre yaptığı bu oyunlarda anlam bakımından uygun kelime ile onun başında bulunan harf kullanılarak sanat gösterilir. Bu örneklerde kelime ile onun ilk harfi belirtilir. Genellikle ilk harf için "üstinde, üzre, başı üstinde, ser" ifadeleri kullanılır.

Nevî (ö. 1599), gazellerine başlarken Ehad olan Allah'ı anmış, her başlangıca ilk ve sonun (ezelî ve ebedî) Allah olduğunu anlatırken onun birliğini simgeleyen elif (ل) harfinin başlangıç anlamındaki ibtidâ (ابتدا) kelimesinin başında ve sonunda oluşunu hatırlatarak harf ve kelime oyunu yapmıştır:

⁶² Necdet Şengün, *Nazîr İbrahim ve Dîvânı (Metin-Muhtevâ-Tahlil)*, Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayımlanmamış Doktora Tezi, İzmir 2006, s. 896.

⁶³ Mehmet Arslan, *a.g.m.*, s. 317.

⁶⁴ Ali Nihad Tarlan, *Zatî Divanı (Edisyon Kritik ve Transkripsiyon) Gazeller Kısmı*, I, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul 1967, s. 488.

*Her ibtidâya evvel ü âhırsın ey Ehad
Oldı elif niteki ser ü pâ-yı ibtidâ* (Nev'î, G.1/6)⁶⁵

“Fazlî, senin yolunda elif harfi gibi doğru olduğu için ikbâl ona başımın üstünde yerin var, dedi.” şeklinde nesre aktarılabilecek aşağıdaki beyitte Kara Fazlî (ö. 1564), kendini elif harfine benzetmiş ve mutluluk, talih anlamlarındaki ikbâl kelimesinin başının üstünde yer edineceğini söylemiştir ki *elif* (ل) harfi *ikbâl* (اقبال) kelimesinin ilk harfidir, üstündedir:

*Fazlî râhunda elif-veş togru olduğı için
Başumun üstünde yirün var didi ikbâl ana* (Kara Fazlî, G.37/5)⁶⁶

Sevgilinin cân olan yanağının üzerindeki zülfü cîm harfi olarak tasavvur edildiğinde *cîm* (ج) harfinin *cân* (جان) kelimesinin üstüne yazılışı gibi yanağın üzerine dökülen saça da şaşılmaz:

*‘Arızun üstünde zülfünden ta ‘accüb kılmazam
Cîm harfi resmidür kim yazılır cân üstine* (Sehâbî [ö. 1564], G.360/3)⁶⁷

Sevgilinin iki taraftan sarkan saçının birini dâl, birini cîm harfine benzeten şair; birinin derd kelimesinin dâl harfi, diğerinin cefâ kelimesinin cîm harfi olduğunu söyler ki *derd* (درد) kelimesi *dâl* (د), *cefâ* (جفا) kelimesi *cîm* (ج) harfiyle başlar. Sevgilinin iki saç lülesinde âşık için iki sıkıntı söz konusudur:

*İki zülfün biri dâl ü biri cîm
O dâl-i derd ü bu cîm-i cefâdur* (Muhyî, G.CC/3)⁶⁸

“Ayağımı din üzerine koyması, sevgilinin saçının acımasız bir kâfir olduğuna delildir.” diyen Hamdullah Hamdî (ö. 1503), ayağı *dâl* (د) harfine benzetmiş ve onun *dîn* (دين) kelimesinin ilk harfi (üstünde) oluşunu hayaline konu etmiştir. “Dâl” kelimesi dâl harfi ve delil anlamlarına gelecek şekilde tevriyeli kullanılmıştır:

*Kâfir oldugına ol bî-dâd zülfî dil-berün
Dâldür bu kim komışdur pâ-yını dîn üstine* (Hamdullah Hamdî, G.138/3)⁶⁹

⁶⁵ Mertol Tulum ve M. Ali Tanyeri, *Nev'î Divan, Tenkidli Basım*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul 1977, s. 231.

⁶⁶ Mustafa Özkat, *Kara Fazlî'nin Hayatı, Eserleri, Edebî Kişiliği ve Divânı (İnceleme-Tenkitli Metin)*, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul 2005, s. 306.

⁶⁷ Cemal Bayak, *Sehâbî Divânı*, ekitap, <http://ekitap.kulturturizm.gov.tr/dosya/1-213653/h/metin.pdf> (ET: 03.09.2012), s. 152.

⁶⁸ Mustafa Arslan, *a.g.e.*, s. 413.

Revânî, sevgilinin kaşını, yanağını teşbih ettiği nesrîn üstüne yazılmış bir nûn harfine teşbih etmiştir ki *nesrîn* (نسرین) kelimesinin ilk harfi *nûn* (ن) harfidir:

*Hüb düşmişdür kaşun bu hadd-i rengin üstine
Benzer ol nûna yazılmış ola nesrîn üstine* (Revânî, G.395/1)⁷⁰

3.2. Kelime ortasındaki harflerle yapılan oyunlar

Şairler kelimelerin ortasındaki harf ve kelimeyi kullanarak söz oyunları yaparken çeşitli anlam oyunları da yaparlar. Kelimenin ortasındaki harf genellikle “içinde, içre, koynunda, yiri var, yir itdi” ifadeleriyle belirtilir.

‘Arşî (ö. 1620), *elif* (ل) harfinin *cân* (جان) kelimesinin içinde (ortasında) oluşunu kullanarak sevgilinin boyunu elif olarak nitelemiş ve onun yerinin can içinde olduğunu anlatmıştır. Elif olan sevgilinin boyu taze bir fidan olarak cennet bağının içinde olduğu belirtirken de elif harfinin *bâg* (باغ) kelimesinin içinde oluşu ifade edilmiştir:

*Bir elifdür kâmetün kim menzili cân içredür
Ya nihâl-i tâzedür kim bâg-ı Rıdvân içredür* (‘Arşî, G.92/1)⁷¹

Fuzûlî (ö. 1556), ağlayan gözleri içinde kana batan sevgilinin oklarını *kan* (قان) kelimesinin içinde yazılan *elif* (ل) harfine benzetmektedir:

*Batalı kana ohun dîde-i giryân içre
Bir elifdür sanasın kim yazılır kan içre* (Fuzûlî, G.CCLIV/1)⁷²

Şair boyu ve kendisine elif gibi kana‘at içinde doğru olmasını, eğri râ gibi çiğ bir hırs içinde boyunu eğmemesini öğütlüyor. *Elif* (ل) harfi *kanâ‘at* (قناعت), *râ* (ر) harfi de *hırs* (حرص) kelimesinin içindedir. Şair kendisine ve okuyucuya kanaatli olmayı, hırsa yenik düşmemeyi öğütlerken harf ve kelime oyunundan yararlanmıştı:

⁶⁹ Ali Emre Özyıldırım, *Hamdullah Hamdî Divanı*, ekitap, <http://ekitap.kulturturizm.gov.tr/dosya/1-213628/h/metin.pdf> (ET: 03.09.2012), s. 73.

⁷⁰ Ziya Avşar, *a.g.e.*, s. 255.

⁷¹ Bahattin Kahraman, *Arşî Divânı'nın Tenkidli Metni*, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Konya 1989, s. 168.

⁷² Kenan Akyüz-Süheyl Beken-Sedit Yüksel ve Müjgân Cunbur, *Fuzûlî Türkçe Divan*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Ankara 1958, s. 378.

Râst ol ey kad kanâ‘at içre mânend-i elif
Rây-ı kejdür kulma ham hurs içre kaddün râ gibi (Selikî, G.68/2)⁷³

Sevgilin servi boyu doğru bir elif olalı bela şairin canını lâm harfi gibi ortaya almıştır. Ahmedî (ö. 1413), canının lâm harfi gibi eğildiğini, sıkıntıda olduğunu da ima ederken lâm (ل) harfi üç harfli *belâ* (بلا) kelimesinin ortasında yer almaktadır:

Serv-i bâlâsı olalı râst elif
Lâm bigi ortaya aldı cânı belâ (Ahmedî, G.15/7)⁷⁴

Lâm (ل) harfi olarak tasavvur edilen şairin boyu *melâl* (ملال) kelimesinin altında, *cîm* (ج) harfi olarak tasavvur edilen sevgilinin saçları da *cefâ* (جفا) kelimesinin üstündedir. Şair, aşk acısıyla *melâl* altında; sevgilinin saçları cefa üstündedir. Burada bir hat geleneğine de işaret edilmiştir. “Melâl” kelimesi gibi sonu lâm harfiyle biten bir kelime yazıldığında son harfi belirtmek, vurgulamak amacıyla altına bir lâm harfi yazılmaktaydı:

Kâmetüm ol lâma benzer kim melâl altındadır
Saçların şol cîme benzer kim cefâ üstindedir (Me’âlî, G.48-1/4)⁷⁵

Sevgilinin yüzü aya, ağzı da şekliyle mîm harfine teşbih edildiğinde şair *mîm* (م) harfi olan ağzın ay anlamındaki *kamer* (قمر) kelimesinin arasında (ikinci harfi) olduğunu ifade ederek harf ve kelime oyunu yapmıştır:

Kamerdür yüzün ey büt-i sîm-ber
Dehânun ol arada mîm-i kamer (Kelâmî, G.64/1)⁷⁶

Câmî, sevgilinin parlak yanağınınadaki ağzını mum anlamına gelen *şem* (شمع) kelimesinin içindeki *mîm* (م) harfine benzetmektedir:

Ruh-ı pür-nûrî devrinde dehâni
Yazılmış şem‘ içinde mîme benzer (Câmî, G.31-6/4)⁷⁷

⁷³ Ömer Zülfe, *a.g.e.*, s. 258.

⁷⁴ Yaşar Akdoğan, *Ahmedî Dîvânı*, ekitap, <http://ekitap.kulturturizm.gov.tr/dosya/1-128334/h/ahmedidivaniyasarakdogan.pdf> (ET: 03.09.2012), s. 224.

⁷⁵ Hasan Kaya, *Pervâne Beg Nazîre Mecmuası (165a-199b) Transkripsiyonlu ve Edisyon Kritikli Metin*, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul 2002, s. 204.

⁷⁶ Mustafa Karlıtepe, *a.g.e.*, s. 259.

⁷⁷ Hasan Kaya, *a.g.e.*, s. 150.

3.3. Kelime sonundaki harflerle yapılan oyunlar

Bu örneklerde bir kelime ve onun son harfi birlikte kullanılarak harf ve kelime oyunu yapılır. Sonraki harf “*altına düş-, altında kal-, güşe(sinde), âhirinde*” gibi ifadelerle işaret edilir.

Gelibolulu Sun‘î (ö. 1534/35), hilâlin sevgilinin ayağına nal gibi düşse buna şaşılmaması gerektiğini, çünkü semend altına dâl düştüğünü belirtirken harf ve kelime oyunuyla *dâl* (د) harfinin at anlamına gelen *semend* (سمند) kelimesinin son harfi olduğu gerçeğinden yararlanmıştır. Burada bir hat geleneğine de temas edilmektedir. Hat sanatında semend kelimesi gibi son harfi dâl olan bir kelime yazıldığı zaman dâl harfini belirlemek, son harfin dâl olduğunu vurgulamak için ayrıca kelime altına da dâl harfi yazılır:

Na‘l-tek düşse anun ayagına ta‘n mı hilâl
Ey elif-kad çünkü düşmüşdür semend altına dâl (Gelibolulu Sun‘î, G.100/2)⁷⁸

Âşıklar sevgiliye kavuşmak için türlü sıkıntılar çeker. Bu sıkıntıların sonunda boylarının iki kat olmasını Şem‘î, kavuşma anlamına gelen *visâl* (وصال) kelimesinin sonunda şekil bakımından âşıkların boyunu benzettiği *lâm* (ل) harfinin bulunmasına bağlar. Eski yazıda “visâl” kelimesi yazıldığında sondaki harf olan lâm harfini sağlamlamak için hattatlar altına bir lâm daha yazarlardı:

Şem‘iyâ budur visâlün âhiri lâm olduğu
Ya‘ni kim âşıklarun kaddi olur âhir dü-tâ (Prizrenli Şem‘î, G.7/7)⁷⁹

Gelibolulu Âlî, kerem altında mîm harfi gibi kalmaktan korkarken *mîm* (م) harfinin *kerem* (كرم) kelimesinin son harfi oluşunu hayaline konu etmiştir. Yukarıda ifade edilen eski yazı geleneğine bu beyitte de işaret edilmiştir. “Kerem” kelimesi gibi sonu mîmle biten bir kelimenin son harfini vurgulamak için altına bir mîm yazılırdı:

Ger benim hakkumda bir söz gevherin bezl idesin
Korkaram kalam kerem altında ben mânend-i mîm (Gelibolulu Âlî, K.87/16)⁸⁰

⁷⁸ Halil İbrahim Yakar, *Gelibolulu Sun‘î Dîvânı*, ekitap, <http://ekitap.kulturturizm.gov.tr/dosya/1-213620/h/gelibolulu.pdf> (ET: 03.09.2012), s. 486.

⁷⁹ Murat Ali Karavelioğlu, *a.g.e.*, s. 45.

⁸⁰ İ. Hakkı Aksoyak, *a.g.e.*, I, s. 282.

Selîkî, elif boylu sevgiliye seslenerek boyunun ayrılık köşesinde nûn harfine döndüğünü, sinesindeki taze yaranın da nûn harfinin noktası olduğunu söylerken *nûn* (ن) harfinin ayrılık anlamına gelen *hicrân* (هجران) kelimesinin sonunda (köşesinde) bulunuşunu işaret etmiştir:

Ey elif-kad gûşe-i hicrânda kaddüm oldı nûn
Oldı anun noktası sinemde olan tâze dâg (Selîkî, G.32/2)⁸¹

Revânî, Sultan Mahmut mersiyesinde Sultan'ın nûn harfi gibi cennet köşesinde vatan tutmasını, Allah'ın rahmetinin içinde mîm gibi karar etmesini dilerken *nûn* (ن) harfinin cennet anlamındaki *'adn* (عدن) kelimesinin son harfi (gûşe), *mîm* (م) harfinin *rahmet* (رحمت) kelimesinin içinde yer alışı işaret etmiştir:

Nûn-veş gûşe-i 'adnünde nola tutsa vatan
Rahmetün içre karâr itse ne var niteki mîm (Revânî, Mer.2-V/3)⁸²

“Her kimin elif kaddi borç yükü altında nûn harfi olmazsa dünyanın elemelerini çekip asla kimseye muhtaç olmaz.” diyen Ravzî, “deyn altında nûn olmak” ifadesiyle borç yükü altında ezilmeyi anlatmış, *nûn* (ن) harfinin *deyn* (دين) kelimesinin son harfi oluşunu hayaline konu etmiştir:

Elif kaddi kimün kim bâr-ı deyn altında nûn olmaz
Çeküp âlâm-ı dehri kimseye hergiz zebûn olmaz (Ravzî, G.346/1)⁸³

Bâkî (ö. 1600), hilâlin ya nûn olarak şaban ayının sonunda görüldüğünü ya da râ olarak ramazan ayının başlangıcına delil olduğunu söyleyerek ay takviminde hilâl görüldüğünde şaban ayının bitip ramazan ayının başladığını anlatmıştır. Öte yandan yazıda *nûn* (ن) harfi *şa'bân* (شعبان) kelimesinin sonunda, *râ* (ر) harfi de *ramazân* (رمضان) kelimesinin başında yer alır:

Ya nûndur görinür âhurında şa'bânun
Ya râdur ol ramazân evveline olmuş dâl (Bâkî, K.20/11)⁸⁴

4. Sayılar ve ebced hesabıyla yapılan oyunlar

Şairler kimi zaman harflerle sayılar arasında şekil bakımından ilgi kurarak kimi zaman da harflerin sayı değerleri dediğimiz ebcedi kullanarak

⁸¹ Ömer Zülfê, *a.g.e.*, s. 229.

⁸² Ziya Avşar, *a.g.e.*, s. 34.

⁸³ Yaşar Aydemir, *a.g.e.*, s. 232.

⁸⁴ Sabahattin Küçük, *Bâkî Divânı Tenkintli Basım*, TDK Yayınları, Ankara 1994, s. 49.

kelime oyunları yapar. Ebced, Arap alfabesindeki harflerin sayı değerlerine dayanan bir sistemdir. Yani her harf bir rakama karşılık gelirken bundan istifade edilerek çeşitli işlemler yapılır. Eski şiirimizde tarih düşürme başta olmak üzere pek çok yerde ebced hesabından yararlanılmıştır.⁸⁵

“Âhın pençesi o ay gibi sevgilinin çiğliğini alır (onu olgunlaştırır bu yüzden) Allah birle beşin arasını kesmesin.” şeklinde günümüz Türkçesine aktarılabilir. Aşağıdaki beyitte Fennî, âh kelimesini oluşturan elif ve hâ harflerinin şekli ve ebced hesabındaki karşılığıyla kelime oyunu yapmaktadır. Hem ebced hesabında hem de şekilce elif bir, hâ beş sayısına karşılık gelir, *elif* (ل) ve *hâ* (ه) harflerinden oluşan *âh* (آه), sevgiliyi olgunlaştırdığı için şair “Birle beşin arası kesilmesin, sürekli âh edeyim.” demektedir:

Pençe-i âh alur hâmunu ol mâh-veşün
Kesmesün Tanrı hemân arasını birle beşün (Mustafa Fennî, G.189/1)⁸⁶

Bir ayın otuz gün oluşunu anlatan Zâtî, sevgilinin güzelliğinin bir iken otuz oluşunu hüsn-i talîl ile saçının lâmina bağlar. *Lâm* (ل) harfinin ebced hesabındaki karşılığı da otuzdur:

Zülfünün lâmu bir ay olduguna şâhiddür
Bir iken hüblugun eyledi ey mâh otuz (Zâtî, G.526/5)⁸⁷

Hâşimî (ö. 1627), sevgilinin boyunu elif; gözünü sıfır olarak tasavvur ederek onları bir arada gördüğünde aşk derdinin gönlünde bir iken on olduğunu belirtir. Böylece bir olan *elif* (ل) ile *sıfır* (ص) bir araya geldiğinde *on* (ون) sayısı elde edilmiş olur:

'Ayn-ı ra'nâsın elif kaddile görsem muttasıl
Derd-i 'aşkı hâsılı dilde bir iken on olur (Hâşimî, G.26/4)⁸⁸

Gelin süsleyen meşşâta, sevgilinin yüzünde burnunun yanına bir iki ben koyduğunda sevgilinin güzelliği bir iken yüz olacaktır. Burada sevgilinin burnu *bir* (ل), onun yanına konulan iki ben de *iki sıfır* (صص) olduğunda ortaya *yüz* (لصص) sayısı çıkmaktadır:

⁸⁵ Mustafa Demirel, “Eski Türk Edebiyatında Harflerin Dili”, *Kültür Tarihimizde Gizli Diller ve Şifreler*, Editörler: Emine Gürsoy Naskali ve Erdal Şahin, Melisa Matbaası, İstanbul 2008, s. 258-259; İsmail Yakıt, *a.g.e.*, s. 38, 42.

⁸⁶ H. İbrahim Demirkazık, *a.g.e.*, II, s. 488.

⁸⁷ Ali Nihad Tarlan, *a.g.e.*, II, s. 30.

⁸⁸ Oktay Selim Karaca, *Hâşimî Divânı (Hayatı, Sanatı, Eserleri ve Divanı'nın Karşılaştırmalı Metni)*, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Kayseri 1995, s. 18.

Bir iki ben koya meşşâta tarf-ı bînîye

O mâh-rû güzelün hüsnî bir iken yüz olur (Bosnalı Sâbit [ö. 1712], G.119/3)⁸⁹

Sevgilinin *nûn* (ن) harfine benzeyen kaşının yüzün güzelliğini aydan yüz kez daha istenir hâle getirdiğini belirten Ahmedî, iki *nûn* harfinin hesapla yüz olduğunu söylerken ebced hesabında *nûn* harfinin 50, iki *nûn* harfinin de toplamda 100 ettiği bilgisini kullanır. İki *nûn* olan, sevgilinin iki kaşdır:

Kaşun yüz kez yig itd'aydan yüzünü

Ki yüz olur hisâb-ıla iki nûn (Ahmedî, G.527/2)⁹⁰

Sevgilinin aşkıdan Hasan Ziyâ'î (ö. 1584)'nin başına gelen bin bela, sevgilinin boyunun elifi ile noktaya benzeyen üç benini görmesine bağlanmıştır. Elif boy hem şekliyle hem de ebced hesabıyla *bir* (ل) olarak kabul edildiğinden yanına yazılan *üç nokta* (•••) ile *bin* (ل•••) sayısı elde edilir:

Elif-i kâmetün ile görüp üç nokta-i hâl

Bin belâ geldi Ziyâ'îye senün 'aşkundan (Hasan Ziyâ'î, G.328/7)⁹¹

Bedenindeki yaraları şekil bakımından *elif* (ل) ile *sifira* (•) benzeten Bağdatlı Rûhî (ö. 1605/06), sevgilinin bu yaraları her gördüğünde bin bir hayal ettiğini belirtmiş; böylece iki elifle iki sıfırın bin bir (ل••) ettiği gerçeğini de anlatmıştır:

Yakdum tenümde iki elif içre iki dâg

Her gördüğünce yâr anı bin bir hayâl ider (Bağdatlı Rûhî, G.415/2)⁹²

5. Yazıdaki işaretlerle yapılan oyunlar

Şairler nokta, med, şedde ve tenvin gibi yazıda kullanılan işaretlerle de çeşitli harf ve kelime oyunları yapmıştır.

Sevgilinin misk kokulu benini görüp ağlayan Sehâbî, bunu hüsn-i talille *'ayın* (ع) harfinin noktaya yaklaştığında (üzerine nokta konduğunda) *gayın* (غ) harfine dönüşmesine bağlar. 'Aydın, aynı zamanda göz anlamına da gelmektedir ve gözü gayın haline getiren nokta, sevgilinin benidir. Sevgilinin beni küçüklük,

⁸⁹ Turgut Karacan, *Bosnalı Alaeddin Sabit Divan*, Cumhuriyet Üniversitesi Yayınları, Sivas 1991, s. 410.

⁹⁰ Yaşar Akdoğan, *a.g.e.*, s. 519.

⁹¹ Müberra Gürgendereli, *Mostarlı Hasan Ziyâ'î Divanı*, ekitap, <http://ekitap.kulturturizm.gov.tr/dosya/1-213638/h/metin.pdf> (ET: 03.09.2012), s. 224.

⁹² Coşkun Ak, *Bağdatlı Rûhî Divânı Karşılaştırmalı Metin*, I, Uludağ Üniversitesi Yayınları, Bursa 2001, s. 580.

siyahlık ve yuvarlaklık yönünden noktaya benzetilir.⁹³ Ayrıca ağlamak fiilinin yazımında da gayın harfi vardır:

Hâl-i müşğînün görüp çeşmüm 'aceb mi aglasa

Noktaya olsa mukârin 'ayn olur elbette gayn (Sehâbî, G.285/2)⁹⁴

Aşağıdaki beyitte sevgilinin gözü nergis, kaşı *nergis* (نرگس) kelimesinin üstündeki (başındaki) *nûn* (ن) harfi, kaşındaki siyah ben de *nûn* hafinin üstündeki nokta olarak düşünülmüştür:

Nergis üzre nûndur kaşun senün ey nûr-ı 'ayn

Ş'ol kara hâlün kaşunda noktadur nûn üstine (Gelibolulu Sun'î, G.153/5)⁹⁵

Birinci mısradaki sevgilinin yüzünü güneşe, yüzündeki benleri *güneş* (گوش) kelimesindeki *şîn* (ش) harfinin üstündeki noktalara teşbih eden Revânî, ikinci mısradaki sevgilinin alnını aya, alındaki kaşları ay anlamına gelen *mâh* (ماه) kelimesinin üzerindeki med işaretine teşbih etmiştir:

Hâller yüzünde konmuşdur güneş üzre nukat

Alnunun üstünde çekmiş kaşların mâh üzre med (Revânî, G.42/5)⁹⁶

"İki gözümün bebeği her an sevgilinin yüzündedir; sanki o ayva tüyleri de benin üstünde iki noktadır." diyen Âşık Çelebi (ö. 1572), gözbebeklerini noktaya teşbih etmiş, bu noktaları da ayva tüyü anlamına gelen *hatt* (خط) ile ben anlamına gelen *hâl* (خال) kelimesinin başındaki *hâ* (خ) harfinin noktaları olarak tasavvur etmiştir:

İki gözüm merdümü her lahza rûy-ı yârda

San ol iki noktadur ki hatt u hâl üstindedür (Âşık Çelebi, Tk.B.IX-1/2)⁹⁷

Le'âlî, sevgilinin dudağının üstündeki benleri şeker kelimesinin üstüne konan noktalara teşbih etmiştir. *Şeker* (شکر) kelimesinin ilk harfi *şîn* (ش) harfidir ve yazılırken üzerine üç nokta konur:

⁹³ Üzeyir Aslan, "Osmanlı Şiirinde 'Nokta'", *Kültür Tarihimizde Gizli Diller ve Şifreler*, Editörler: Emine Gürsoy Naskali ve Erdal Şahin, Melisa Matbaası, İstanbul 2008, s. 302.

⁹⁴ Cemal Bayak, *a.g.e.*, s. 125.

⁹⁵ Halil İbrahim Yakar, *a.g.e.*, s. 507.

⁹⁶ Ziya Avşar, *a.g.e.*, s. 126.

⁹⁷ Filiz Kılıç, *Âşık Çelebi Divânı*, ekitap, <http://ekitap.kulturturizm.gov.tr/dosya/1-213614/h/asikcelebidivani/filizkilic.pdf> (ET: 03.09.2012), s. 144.

Benler ki karâr eylemiş ol la 'l-i ter üzre
San nokta durur kondi mükerrer şeker üzre (Le'âlî, G.202/1)⁹⁸

Sevgilinin burnunu elif, gözlerini nûn, kaşlarını med olarak tasavvur eden Muvakkitzâde Pertev (ö. 1807/08), sevgilinin yüzüne kudret kaleminin çifte ân yazdığını söylerken *elif* (ل), iki *nûn* (ن) harfi ve iki *med* işaretiyle ortaya çıkan ve güzellik anlamına gelen iki *ân* (آن) kelimesini anlatmıştır:

Elif binî vü nûndur dideler ebrû dahi meddür
Bu yüzden vech-i yâra kilk-i kudret çifte ân yazmış (Pertev, G.CCXIII/4)⁹⁹

Sevgilinin dudağını şeker olarak düşünen Kâmî (ö. 1724), dudağının üstündeki diş yarasını şekil bakımından şeker anlamına gelen *sükker* (سكر) kelimesinin üzerine konan *şedde* işareti olarak tasavvur etmiştir:

Gördi la 'l-i lebün üstinde o diş yarasını
Didi vassâf-ı hasen sükkere konmuş teşdid (Kâmî, G.31/6)¹⁰⁰

Ahmedî, kendini sevgilinin kaşının nûnunu görelî, bela ve gussa üstüne tenvin olan bir harfe benzetmiştir. Tenvin, harflerin üstüne konup o harfin sonu nûn olacak şekilde çift üstün, esre ya da ötre okunacağını gösteren işarettir ki burada sevgiliyi gören şairin üstüne bela ve üzüntünün tenvin gibi yapıştığı belirtilmiştir. Ayrıca sevgilinin kaşını nûn olarak tasavvur eden şair tenvinle nûn arasında ilgiyi özellikle kurmuş ve tenvin olarak nûn olan kaşa döndüğünde bela ve üzüntüsünün sürekliliğini anlatmıştır:

Ne harfem kim kaşun nûnün görelî
Belâ vü gussadur üstüme tenvîn (Ahmedî, G.503/6)¹⁰¹

6. Kalb Sanatıyla Yapılanlar

Bir kelimenin harflerinin yerlerini değiştirip yeni bir harf eklemeyerek yapılan sanattır. Ancak, bu yolda ortaya çıkan yeni kelimenin anlamlı olması gerekir. Kalb, bir cinas çeşidi olarak da kabul edildiğinden cinas-ı kalb, tecnis-i

kalb ve mablûb adıyla da anılır. Kelimede harf değiştirmenin düzenli olup olmamasına göre kalb ikiye ayrılır:¹⁰²

6.1. Kalb-i Küll

Bir kelimede bulunan harflerin tamamen ters çevrilerek, başka anlamlı bir kelime elde edilmesiyle yapılan kalb sanatıdır. Buna kalb-i muntazam ve aks-i müfred de denirken elde edilen kelimeye “mablûb” denir.¹⁰³

Şairler bu örneklerde “*aks, kalb, ser-nigûn*” gibi ifadelerle kalb sanatına işaret edebilirler. Ali Fuat Bilkan muamma çözme yöntemleri arasında bunu da sayar ki buradaki örneklerle benzerlik gösterir.¹⁰⁴ Bu, aynı zamanda lugazların bazılarının çözümünde de kullanılır.¹⁰⁵

Fedâî “*Feleğin gemisi incilerle dolu da olsa gönül gemisine bak.*” derken inci anlamındaki *dür* (در) kelimesinin *redd* (رد) okunacağını belirtir kalb yapmıştır. Şairin “*sefine-i kalbe bak*” ifadesindeki kalb kelimesini -gönül anlamında kullansa da- kalb sanatını akla getirecek şekilde ele aldığı da söylenebilir:

K'ışbu sefine-i felek pür-dür olursa her biri
Redd okınur sefine-i kalbe bak olma hod-pesend (Fedâî, G.LIII/4)¹⁰⁶

Nâbî (ö.1712), ayın üzerinde görünen siyah lekeleri insanların saf, temiz olmadıklarına örnek gösterirken *felek* (فلك) kelimesi ve benek, nokta anlamlarına gelen *kelef* (كلف) kelimeleriyle kalb-i küll yapmıştır. Şair “kalb-i felek” ifadesiyle kelef kelimesini işaret etmiştir:

Halka nâ-sâf idüğün kalb-i felek müş'irdür
O kelef kim görünür âyine-i mâh üzre (Nâbî, G.714/3)¹⁰⁷

Pertev, kış ve ateşin (soğuk ve sıcakın) aralarının iyi oluşunu hüsn-i talil ile *âteş* (آتش) kelimesinin düz kalb ile *şitâ* (شتا) kelimesinden oluşmasına bağlamıştır. “Müstevî-i kalb ile” ifadesiyle kalb sanatı işaret edilmiştir:

⁹⁸ Gülççek Korkut, *Dîvân-ı Le'âlî (İnceleme-Metin)*, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2004, s. 206.

⁹⁹ Ekrem Bektaş, *Muvakkit-zâde Muhammed Pertev Dîvânı*, ekitap, <http://ekitap.kulturturizm.gov.tr/dosya/1-275467/h/muvakkitzade-pertev.pdf> (ET: 03.09.2012), s. 151.

¹⁰⁰ Kezban Özyılmaz, *Kâmî Hayatı, Eserleri, Edebî Kişiliği ve Dîvânı'nın Tenkidli Metni*, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Konya 1994, s. 192.

¹⁰¹ Yaşar Akdoğan, *a.g.e.*, s. 507.

¹⁰² Hasan Aktaş, *Klasik Türk Şiirinde Edebî Sanatlar*, Yort Savul Yayınları, Edirne 2004, s. 341; M. Kaya Bilgegil, *Edebiyat Bilgi ve Teorileri (Belâgât)*, Enderun Kitabevi, İstanbul 1989, s. 318; Cem Dilçin, *a.g.e.*, s. 481.

¹⁰³ Hasan Aktaş, *a.g.e.*, s. 341; Cem Dilçin, *a.g.e.*, s. 481.

¹⁰⁴ Ali Fuat Bilkan, *a.g.e.*, s. 87.

¹⁰⁵ H. İbrahim Demirkazık, *a.g.m.*, s. 61-62.

¹⁰⁶ Bilal Çakıcı, *a.g.e.*, s. 423.

¹⁰⁷ Ali Fuat Bilkan, *Nâbî Dîvânı*, II, MEB Yayınları, İstanbul 1997, s. 995.

Olur ey Pertev anuñün şitâ âteşle germ-ülfet
Şitâdan müstevî-i kalb ile mablûbdur âteş (Pertev, G.CCXXXVI/8)¹⁰⁸

İkbâl dileyene bu ikbâlin kalıcı olmadığını görmesini tavsiye eden Fedâî, ikbâl ve lâ-bekâ kelimeleriyle oyun yapmıştır. *İkbâl* (اقبال) kelimesini oluşturan harfler kalb-i küll ile *lâ-bekâ* (لابعا) şeklinde okunmaktadır:

Pes el tut dâmen-i devlet dilersen
Bu ikbâli ko kalbin lâ-bekâ gör (Fedâî, Tc.B.I-IX/8)¹⁰⁹

“Ey tüccar! Gönül sevgilinin saçının baş aşağı olmuş lâmunu görse helâk olur, sen ise mâl için can verirsin.” şeklinde nesre çevrilebilecek aşağıdaki beyitte *lâm* (ل) harfî ile onun tersi olan *mâl* (مال) kelimesi verilmiştir. “Ser-nigûn” kelimesi baş aşağı, ters anlamlarına geldiğinden lâm harfinin ters çevrileceğine işaret eder:

Lâm-ı zülfi-i ser-nigûnün görse dil olur helâk
Cân virürsin nitekim ey hâce sen mâl üstine (Zâtî, G.1307/2)¹¹⁰

Zâtî, güzel söze sahip olduğunu ve bu konuda benzerinin olmadığını söylerken söz anlamındaki kelâm (كلام) ve sahip anlamına gelen mâlik (مالك) kelimeleriyle kalb-i küll yapmıştır:

Nazîrün yokdur ey Zâtî latîf elfâza mâliksin
Şu kim mâlikdür elfâza kelâma kalbi mâlikdür (Zâtî, G.495/5)¹¹¹

6.2. Kalb-i Ba‘z

Kelimenin harflerinin düzenli olarak değişmediği kalbdır. Buna mablûb-ı muavvec de denir.¹¹² Şairler bazen “*boz-, kalb, perîşân, perîşân-kalb, hall eyle-*” ifadeleriyle şiirde kalb-i ba‘z olduğuna işaret ederler ki bu hem muamma hem de lugazların bazılarında karşımıza çıkmaktadır.¹¹³ Bu ifadelerin kullanılmadığı örneklere de rastlanmaktadır.

Fennî, “*Sevgili vefâ yazıldığını görse bozup üf der.*” diyerek *vefâ* (وفا) kelimesini oluşturan harflerin düzensiz kalb ile *üf* (وف) şeklinde okunuşuna işaret etmektedir. Şair bozmak fiilini bir ipucu olarak özellikle kullanmıştır:¹¹⁴

Vefâyı görse yazılmış bozar hemân üf dir
O hû girifte vefâya cefâya nâz eyler (Mustafa Fennî, G.55/5)¹¹⁵

Zahide şiirin kendisi için süs sebebi olduğunu söyleyen Futûhî (ö. 1641, 1644/45), âşığın şiirinin arş da şer‘ de olabileceğini söylerken *şi‘r* (شعر) kelimesinin harflerinin değişerek (kalb ile) ‘*arş* (عرش) kelimesine de *şer‘* (شرع) kelimesine dönüşebileceğini belirtmiştir. Şair ‘arş-şer‘ kelimeleriyle de kalb-i küll yapmıştır. Beyitte ayrıca ‘ayın harfleriyle aliterasyon yapılmıştır:

Şi‘r-i ‘âşık kalb ile ya ‘arş olur ya şer‘ olur
Zâhidâ men‘ itme şi‘r esbâb-ı zînetdür bana (Fütûhî, G.1/3)¹¹⁶

Sevgilinin ağzının zerre mi nokta mı olduğu konusunda zor durumda olan Nebzî, sevgiliden konuşarak bu meseleyi çözmesini isterken *nokta* (نقطه) ve onun düzensiz kalbi olan *nutka* (نطقه) kelimelerini kullanarak oyun yapar:

Femin zerre midir yâ nokta midir bize müşkildir
Gelüp nutka anı bir lafz ile hem eylegil hal gel (Nebzî, G.318/2)¹¹⁷

Bostandaki reyhan sevgilinin anber kokulu ayva tüylerinin tozunun (şekilce toza benzeyen yazı) hayranı olduğunu söylerken Zâtî, *reyhân* (ريحان) ve *hayrân* (حيران) kelimelerini düzensiz kalb (perîşân-kalb) ile kullanır. “Perîşân” kelimesi muammada da kalb-i ba‘za işaret etmektedir:¹¹⁸

Büstânda bunı dir reyhân perîşân-kalb olup
Ben gubâr-ı hatt-ı ‘anber-bârınun hayrânıyam (Zâtî, G.1002/2)¹¹⁹

Fennî, aşk sırrını derman umarak ortaya çıkarmak mümkün olsa can tabibi olan sevgilinin bulunduğu yerde inleyeceğini söylerken *fâş* (فاش) kelimesi

¹⁰⁸ Ekrem Bektaş, *a.g.e.*, s. 148.

¹⁰⁹ Bilal Çakıcı, *a.g.e.*, s. 366.

¹¹⁰ Mehmed Çavuşoğlu ve M. Ali Tanyeri, *a.g.e.*, III, s. 193.

¹¹¹ Ali Nihad Tarlan, *a.g.e.*, I, s. 495.

¹¹² Hasan Aktaş, *a.g.e.*, s. 343; Cem Dilçin, *a.g.e.*, s. 482.

¹¹³ Ali Fuat Bilkan, *a.g.e.*, s. 88; H. İbrahim Demirkazık, *a.g.m.*, s. 61-62.

¹¹⁴ H. İbrahim Demirkazık, *a.g.e.*, I, s. 20.

¹¹⁵ H. İbrahim Demirkazık, *a.g.e.*, II, s. 401.

¹¹⁶ Dursun Ali Tökel, *Fütûhî Dîvanı İnceleme-Metin-Sözlük*, Ondokuz Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Samsun 1993, s. 133.

¹¹⁷ Sait Okumuş, *Nebzî Divanı (İnceleme-Metin)*, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Konya 2007, s. 381.

¹¹⁸ Ali Fuat Bilkan, *a.g.e.*, s. 88.

¹¹⁹ Ali Nihad Tarlan, *a.g.e.*, II, s. 506.

ve onun düzensiz kalbiyle ortaya çıkan *şifâ* (شفا) kelimesiyle kelime oyunu yapmaktadır:

Ey tabîb-i cân kûyunda iderdüm nâleler
Râz-ı 'aşkı fâş el virse şifâ ma'nâsına (Mustafa Fennî, G.327/3)¹²⁰

Aşağıdaki beyitte *terlik* (ترلك) kelimesi, *ter gül* (تر گل) kelimelerinin düzensiz olarak ters çevrilmesiyle elde edilmiştir. Zâtî, kelimeyi elde ederken yapılan ters çevirmeyi birinci mısradaki “perîşân kalb ile” ifadesiyle belirtmiştir:

Perîşân kalb ile ter gül temâşâ eyledüm anda
Nigârün geydügi gül-berg-i ter mânendi terlikdür (Zâtî, G.495/4)¹²¹

6.3. Sınırlı kalb

Söz sanatları ile ilgili kaynaklarda yer almasa da aşağıdaki örneklerde de görüleceği gibi kelimenin bir bölümünün kalb edilmesiyle ortaya yeni bir kelime çıkararak yapılan harf ve kelime oyunlarına da rastlanmaktadır. Kelimenin bir bölümünde yapılan bir ters çevirme olduğu için bu örneklere “sınırlı kalb” tabiri uygun görüldü.

Zâtî, “*Yanmadan korkun varsa bu viranede durma, kalp gözü ile baksan içinde nâr (ateş) vardır (ateş olduğunu görürsün).*” diyerek *virâne* (ويرانه) kelimesinin ters okunuşunda ortaya çıkan *nâr* (نار) kelimesini vermiştir. Kelimenin ters çevrileceği “kalb” kelimesiyle işaret edilmiştir. Kelime yukarıdaki kalb örneklerinde olduğu gibi bütünüyle ters çevrilmeyip kelimenin bir hecesi ters çevrilmiştir:

Yanmadan var ise havfun turma bu virânedede
'Ayn-ı kalb ile nazar kılsan içinde nâr var (Zâtî, G.143/3)¹²²

Aşağıdaki beyitte *selîm* (سليم) kelimesinin Arap alfabesiyle yazımında son hece ters çevrildiğinde *meyl* (ميل) kelimesi ortaya çıkmaktadır. Şair yine bir işaret olarak “kalb” kelimesini kullanmıştır:

Yâr geh meyl it bana diyü tazarru' idicek
Meyl var kalbinde ey Zâtî olursa ger selîm (Zâtî, G.994/5)¹²³

¹²⁰ H. İbrahim Demirkazık, *a.g.e.*, II, s. 587.

¹²¹ Ali Nihad Tarlan, *a.g.e.*, I, s. 495.

¹²² Ali Nihad Tarlan, *a.g.e.*, I, s. 143.

¹²³ Ali Nihad Tarlan, *a.g.e.*, II, s. 498.

6.4. Gizli kalb

Söz sanatları ile ilgili kaynaklarda yer almayan ancak bazı şairlerde örnekleri bulunan bir kalb örneği de gizli olarak yapılan kalb sanatıdır. Bu şekilde yapılan kelime oyununda da kelimeyi kalb etmek yani tersine çevirmek söz konusudur, ancak şairler bu örneklerde sadece tersine çevrilecek kelimeyi vermekte, elde edilecek kelimeyi vermemektedir. Gizlenen kelimeye şiirin anlamından hareketle ulaşıldığı için “gizli kalb” tabiri uygun görüldü. Bu şekilde yapılan oyunlar da muamma ve lugazı hatırlatmaktadır.

Sevgilinin vaslını yani ona kavuşup mutlu olmayı dileyen Zâtî, durumunu ikinci mısradaki işaret eder ki *gubâr* (غبار) kelimesini düzensiz çevirdiğimizde istekli anlamındaki *râgıb* (راغب) kelimesi elde edilir:

Yetişdür vaslunu şâd it ziyâde
Perîşân-kalb oldum ben gubârün (Zâtî, G.808/3)¹²⁴

Aşağıdaki beyitte “kalb-i kamer” ifadesiyle *kamer* (قمر) kelimesinin tersi (kalbi) olan *ramak* (رمق) kelimesi işaret edilmiştir ki can nakdini gam tavlacısına kaptıran şairden geriye ancak ramak yani “hayat belirtisi” kalmıştır:

Cân nakdini nerrâd-ı gam aldı kamer itdi
Cânâ bedenüm depreddi kalb-i kamerdür (Zâtî, G.492/3)¹²⁵

Ahmedî, sevgilinin yüzü ve ona dökülen saçını görünce şaşırmakta, yüzün ay (mâh) olduğunu söylemekte, saçın ise kalb-i ‘akreb olduğunu belirtmektedir. ‘*Akreb* (عقرب) kelimesi düzensiz kalb ile *bürka* (برقع) olur ki bu da yüz örtüsü, peçe anlamına gelir. Şair sevgilinin yüzünü aya, saçını da onu örten bir örtüye benzetmiştir:

Bu ne yüzdür bu nice zülfiyâ Rab
Meger bu mâhdur ol kalb-i 'akreb (Ahmedî, G.46/1)¹²⁶

Ahmedî’nin aşağıdaki beytinde gözünden akan yaşı anlattığını görürüz. Şair elif ve mîm harflerinin kalbinin aktığını belirtirken *elif* (ل) ve *mîm* (م) harflerini ters çevirmemiz gerektiğine işaret eder. Böylece *mâ* (ما) kelimesi ortaya çıkar, bu da su anlamına gelir ki gözyaşı demektir:

¹²⁴ Ali Nihad Tarlan, *a.g.e.*, II, s. 312.

¹²⁵ Ali Nihad Tarlan, *a.g.e.*, I, s. 492.

¹²⁶ Yaşar Akdoğan, *a.g.e.*, s. 239.

Gözümde ahd'elifle mîm kalbi*Kadûn 'ışkına kalb olalı makrûn* (Ahmedî, G.527/3)¹²⁷**7. Cinas sanatıyla yapılanlar**

Bu başlık altındaki örnekler klasik birer cinas örneği olmayıp şairlerin harf ve kelime oyunu yaptıklarına dair işaretlerle verdikleri örneklerdir. Üç cinas türünde harf ve kelime oyunu yapılmaktadır.

7.1. Cinas-ı mükerrer şeklinde

Cinaslı kelimelerden birinin, ötekini son hecesiyle ses ve yazılış bakımından aynı olan cinastır. Buna cinas-ı müzdevic de denir ki klasik Türk edebiyatında özellikle bu sanatı örneklendirmek amacıyla yazılmış gazeller vardır.¹²⁸ Bizim bu başlık altında ele aldığımız örnekler şairlerin cinas-ı mükerrer yaptıklarını ifade ederek bunu bir oyun şeklinde ortaya koydukları örneklerdir. Şairler pek çok yerde bu cinas türüyle kelime oyunları yaparken ilk kelimeyi verip onun son hecesiyle oluşan yeni kelimeyi “*âkabet, ahır, dâmen, son*” ifadelerini kullanarak işaret etmişlerdir. Bu da muammadaki intikad ile benzerlik göstermektedir.¹²⁹

Necâtî; mutluluk, iktidar anlamlarına gelen *devlet* (دولت) kelimesinin sonunda dayak, çarpma gibi olumsuz anlamları olan *let* (لت) kelimesi olduğunu, *pâdişâh* (پادشاه) kelimesinin sonunda da *âh* (آه) kelimesi olsa buna şaşırılmamak gerektiğini söyleyerek harf ve kelime oyunu yapmıştır:

Devlet didüklerinin olunca sonunda let*Olsa 'aceb mi 'âkabet-i pâdişâh âh* (Necâtî, G.478/6)¹³⁰

Süheylî, 'âlem (عالم) kelimesinin sonunun *elem* (الم), *devlet* (دولت) kelimesinin sonunun *lett* (لت) olduğunu söyleyerek dünyaya bel bağlamamak gerektiğini anlatır:

'Âlemün sonu elem devletinün âhiri lett*Taleb-i milk-i kadîm eyle ki 'âlem hâdis* (Süheylî, G.41/3)¹³¹¹²⁷ Yaşar Akdoğan, *a.g.e.*, s. 519.¹²⁸ Hasan Aktaş, *a.g.e.*, s. 296; Cem Dilçin, *a.g.e.*, s. 477; Nihat Öztoprak, “Halk ve Divan Şiirinde Cinas Sanatının Karşılaştırılması Üzerine Bir Deneme”, *Türk Kültürü İncelemeleri*, S. 1, İstanbul 1999, s. 158.¹²⁹ Ali Fuat Bilkan, *a.g.e.*, s. 88-90.¹³⁰ Ali Nihad Tarlan, *a.g.e.*, s. 438.

Benzer bir şekilde Me'âlî, 'âlem (عالم) kelimesinin sonunun *elem* (الم), *nagam* (نغم) kelimesinin sonunun *gam* (غم) olduğunu söylerken harf ve kelime oyunu yapar ki eğlence ve ezgilerin sonunda sıkıntı olabileceğini anlatmış olur:

Virme dil 'âleme kim sonu elemdür dahi ne*Nagamından hazer it k'âhiri gamdur dahi ne* (Me'âlî, G.73/1)¹³²

“*Dirheme heves kılma çünkü onun sonunda keder (hem) var; dinara meyl eyleme sonunda ateş (nâr) vardır.*” şeklinde nesre aktarılabilecek aşağıdaki beyitte *dirhem* (درهم) kelimesinin sonundaki *hem* (هم) ile *dînâr* (دينار) kelimesinin sonundaki *nâr* (نار) verilmiş, böylece para hevesinin insana mutluluk getirmediği, sonunda üzüntü ve sıkıntı olduğu anlatılmak istenmiştir:

Dirheme kılma heves kim var anun sonunda hem*Eyleme dînâra meyli âhırında nâr var* (Zâtî, G.488/6)¹³³

Zâtî, kimseye kefil olmamayı öğütlerken *kefâlet* (كفالت) kelimesinin sonunda dayak anlamına gelen *let* (لت) kelimesi olduğunu söyleyerek harf ve kelime oyunu yapmıştır:

Kefil olma kefil üstine düşürme yüki*Kefâletün hazer eyle ki âhiri let olur* (Zâtî, G.493/4)¹³⁴**7.2. Cinas-ı mutarrâf şeklinde**

Cinaslı kelimelerden birinin başında fazla bir harf bulunan cinastır. Cinas-ı mutarrâf bir cinas-ı nâkis çeşididir.¹³⁵ Bu örneklerde “*başımı kes-, başımı kat' et-, başı git-*” ifadeleriyle başta bulunan bir harfin çıkarılarak harf ve kelime oyunu yapıldığı işaret edilir.

Rakîbi kiskanç anlamına gelen hasûd kelimesiyle tavsif eden Zâtî, “*Hasûdun başını kes, görenler ne kadar sûd (kâr, kazanç) eyledin, desinler.*” diyerek hasûdun başıyla *hasûd* (حاسود) kelimesinin başındaki *hâ* (ح) harfini kastetmiş ve hâ harfî gittiğinde de ortaya *sûd* (سود) kelimesinin çıkacağını

¹³¹ M. Esat Harmancı, *Süheylî Ahmed bin Hemdem Kethudâ Dîvân*, ekitap, <http://ekitap.kulturturizm.gov.tr/dosya/1-215254/h/girismetin.pdf> (ET: 03.09.2012), s. 210.¹³² Edith Ambros, *a.g.e.*, s. 249.¹³³ Ali Nihad Tarlan, *a.g.e.*, I, s. 488.¹³⁴ Ali Nihad Tarlan, *a.g.e.*, I, s. 493.¹³⁵ Hasan Aktaş, *a.g.e.*, s. 282; Cem Dilçin, *a.g.e.*, s. 473; Hulûsi Kılıç ve Kâzım Yetiş, “Cinas”, *DİA*, VIII, TDV Yayınları, İstanbul 1993, s. 13; Nihat Öztoprak, *a.g.m.*, s. 158.

belirtmiştir. Şairin “kat‘ it” ifadesi muamma çözümündeki intikadı hatırlatmaktadır:

Zâtiyâ kat‘ it hasûdun başını
Tâ görenler aydalar sûd eyledün (Zâtî, G.713/5)¹³⁶

Zâtî bir başka beytinde râhat ve cerâhat kelimeleriyle cinas-ı mutarrâf yapmıştır. Cerahatin iyileşmesi için başının koparılıp içindeki irinin akıtılması gerekir. Böylece yara iyileşecek ve hasta da rahata kavuşacaktır. Şairin “başı gitmeyince” ifadesiyle verdiği ipucu muamma çözümündeki intikadı hatırlatır ki *cerâhat* (جراحت) kelimesinin başındaki *cîm* (ج) harfi gidince geriye *râhat* (راحت) kelimesi kalır:

Anun tâ gitmeyince başı hergiz bulmaya râhat
Senün gibi anun kim cismi Zâtî pür-cerâhatdür (Zâtî, G.496/5)¹³⁷

Hüdâyî-i Kadîm, ‘âşık kelimesinin ışık hâline gelişini “başını kesüp” ifadesiyle izah etmiştir. Beyitte Kerbelâ’ya telmih söz konusudur. ‘*Âşık* (عاشق) kelimesinin başında ‘*ayın* (ع) harfi vardır ve başı kesildiğinde ‘*ayın* atılır ve geriye *elif* (ا), *şîn* (ش) ve *kâf* (ق) harfleriyle yazılan *ışık* (اشق) kelimesi kalır:

Başını kesüp eyler ışık ‘âşıkı fi’l-hâl
Tığın çeküp ol gamze-i kattâli Hüseyin’ün (Hüdâyî-i Kadîm, G.CX/5)¹³⁸

7.3. Cinas-ı hat şeklinde

Arap harflerine göre, cinaslı kelimelerde, yazılıştta yalnız nokta değişikliği olan cinastır. Buna cinas-ı hattî, cinas-ı musahhaf ve cinas-ı tashif de denir.¹³⁹

Ahmed Bâdî, sevgilinin yüzünde bulunan ve gözünün altında yer alan beni ile göz anlamına gelen çeşm kelimesinin başındaki *cîm* (ج) harfinin noktası arasında ilgi kurmuştur. O ben olmasaydı sevgilinin hışmıyla gönül ehlinin kahrolacağı belirtilirken *çeşm* (چشم) ve *hışm* (خشم) kelimelerinin yazılıştındaki nokta farkı vurgulanarak harf ve kelime oyunu yapılmıştır. Gerçekte de gözün biraz altındaki ben daha sempatik görünürken gözün üstündeki benin yüze verdiği ifade kızan bir insanın yüz ifadesi gibidir:

Hâl-i haddün noktadur tahtında cîm-i çeşmüne
Yohsa hışmunla gürûh-ı ehl-i dil makhûr olur (Ahmed Bâdî, G.49/4)¹⁴⁰

Fehîm-i Kadîm (ö. 1647), aralarında nokta farkı olan *serâb* (سراب) ve *şarâb* (شراب) kelimelerini kullanarak cinas-ı hat yoluyla harf ve kelime oyunu yapmıştır:

Nokta-i şekki görüp sanma serâb ola şarâb
Yokdur ey ‘arîf nişân aslâ şarâb-ı Mısr’dan (Fehîm-i Kadîm, Kt.III/8)¹⁴¹

Tasavvufa girenlerin aşk ateşiyle yanıp olgunlaşmaları beklenir. Fennî, bunu hatırlattığı aşağıdaki beytinde gece gündüz aşk ateşiyle çevrilen bir şişten söz ederek kebab şişi anlamına gelen *sîh* (سيخ) ile *şeyh* (شيخ) kelimesinin imlâda bir yazıldığını belirtir. Hakikatte bu iki kelime arasında sadece nokta farkı mevcuttur:

Âteş-i ‘aşk-ıla çünkü çevrilür leyl ü nehâr
Anun-içün yazılır sîh ile bir imlâda şeyh (Mustafa Fennî, G.40/3)¹⁴²

Şem‘î, sufînin sevgilinin şarap renkli dudağına yanlışlıkla nokta koyduğunu anlatırken harf ve kelime oyunu yapar. İkinci mısradaki kadeh anlamındaki *câm* kelimesinin üzerine bilmeden nokta konduğunda pişmemiş, çiğ anlamındaki *hâm* kelimesi ortaya çıkacağını söylerken yazıdaki bir gerçeği belirtir. *Cîm*, *elif*, *mîm* harfleriyle yazılan *câm* (جام) kelimesindeki *cîm* (ج) harfinin noktası üst tarafına konduğunda *hâm* (خام) kelimesi ortaya çıkar:

Nokta kor meygûn lebüne eyleyüp sûfî galat
Hâm olur câm üzre her kim bilmeyüp korsa nukat (Prizrenli Şem‘î, G.90/1)¹⁴³

Sâkıb (ö. 1716/1717), zenginlik anlamına gelen *gînâ* kelimesi ile güçlük, zahmet anlamlarına gelen ‘*anâ* kelimesi arasındaki farkın bir nokta olduğunu söyler ki ‘*anâ* (عنا) kelimesinin başındaki ‘*ayın* (ع) harfinin üzerine bir nokta konduğunda *gayın* (غ) olur ve *gînâ* (غنا) kelimesi ortaya çıkar:

Olan tefâvüti bir noktadur nazarda hemân
Gînâ didükleri kim sûret-i ‘anâda olur (Kâtibzâde Sâkıb, G.221/6)¹⁴⁴

¹³⁶ Ali Nihad Tarlan, *a.g.e.*, II, s. 217.

¹³⁷ Ali Nihad Tarlan, *a.g.e.*, I, s. 496.

¹³⁸ Mehmet Demiralay, *a.g.e.*, s. 164.

¹³⁹ Cem Dilçin, *a.g.e.*, s. 479; Hulûsi Kılıç ve Kâzım Yetiş, *a.g.m.*, s. 14; Nihat Öztoprak, *a.g.m.*, s. 159.

¹⁴⁰ Özgür Okmak, *a.g.e.*, s. 155.

¹⁴¹ Tahir Üzgör, *Fehîm-i Kadîm, Hayatı, Sanatı, Dîvân’ı ve Metnin Bugünkü Türkçesi*, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Atatürk Kültür Merkezi Yayınları, Ankara 1991, s. 282.

¹⁴² H. İbrahim Demirkazık, *a.g.e.*, II, s. 391.

¹⁴³ Murat Ali Karavelioğlu, *a.g.e.*, s. 84.

8. Birleşik kelimeyi oluşturan kelimelerle yapılan oyunlar

Bu örneklerde şairler, birleşik kelime ile kelimeyi oluşturan kelimeleri birlikte kullanarak oyunlar yapar.

Âfitâb kelimesinin âfet ve âb kelimelerinin terkihi olan “âfet-i âb”dan geldiğine inanılır. Zâtî’ye ait örneklerde âfitâb kelimesini oluşturan âfet ve âb kelimeleriyle harf ve kelime oyunları yapılmaktadır:

*Dil-ber yüzünde subh-dem anuñçün urur âb
Bilür ki âfete ire âb olur âfitâb* (Zâtî, G.61/1)¹⁴⁵

*Ol âfitâbun âbı ger giderse âfet olur
Anunla haşr oluruz vaktümüz kıyâmet olur* (Zâtî, G.263/1, G.493/1, G.494/1)¹⁴⁶

Me’âlî, renk ve güzellik bakımından sevgilinin yanağıyla ilişkilendirdiği narçiçeği anlamındaki *gül-nâr* (گلنار) kelimesini oluşturan *gül* (گل) ve *nâr* (نار) kelimeleriyle oyun yapmıştır. Sevgilinin yanağının narçiçeğini arz edip şairi yakışı “Önce gül gösterdin, sonunu nâr (ateş) eyledin.” denilerek açıklamıştır ki gül-nâr kelimesinin ikinci kelimesi olan nâr, ateş anlamına da gelmektedir:

*‘Arz idüp gül-nâr-ı haddün ‘ışk-ile yakdun beni
Gerçi gül gösterdün evvel sonunu nâr eyledün* (Me’âlî, G.206/3)¹⁴⁷

9. Kelimeyi bölerek yapılan oyunlar

Bu başlık altındaki örnekler muammadaki tahlil yöntemine benzer. Muammada bir kelimeyi birkaç parçaya ayırma işlemine tahlil denmektedir.¹⁴⁸ Şairler harf ve kelime oyunlarında da bir kelimeyi iki anlamlı kelime çıkacak şekilde bölerek oyunlar yapar.

¹⁴⁴ Mehmet Kerbyık, *Kâtib-zâde Sâkib Dîvânı*, ekitap, <http://ekitap.kulturturizm.gov.tr/dosya/1-275466/h/katibzade-sakib.pdf> (ET: 03.09.2012), s. 366.

¹⁴⁵ Ali Nihad Tarlan, *a.g.e.*, I, s. 61.

¹⁴⁶ Ali Nihad Tarlan, *a.g.e.*, I, s. 263, 493, 494.

¹⁴⁷ Edith Ambros, *a.g.e.*, s. 384.

¹⁴⁸ Ali Fuat Bilkan, *a.g.e.*, s. 90.

Zâtî, “soğuk” anlamındaki *ebred* (ابررد) kelimesini oluşturan ve “ata” ile “geri çevirme” anlamlarındaki *eb* (اب) ve *red* (رد) hecelerini kullanarak harf ve kelime oyunu yapmıştır:

*Bâkî kala sanma sana bu ‘âlem-i ebred
Terk eyledi bu ebredi gördi sonı eb red* (Zâtî, G.124/1)¹⁴⁹

Dev “dîv” olarak düşünülen rakibe sağlam bir dayak “let” gerektiğini belirten şair, rakibin boynunu vurmanın bütün âşıklar için mutluluk olduğunu anlatırken devlet (دولت) kelimesini *dîv* (دیو) ve *let* (لت) heceleri ile ortaya koyarak harf ve kelime oyunu yapar. Burada *dîv* kelimesinin yazımından çok *dev* anlamı ile *let* hecesi bir araya getirilmek istenmiştir:

*Rakîbün dîvdür ana urup muhkem leti âhur
Kim anun boynın urmak kamu ‘uşşâka devletdür* (Zâtî, G.496/4)¹⁵⁰

Hüdâyî, sevgilinin dudaklarını emmek ister, sevgili bu sırrı kimseye açmaması şartıyla “em mâ” der. Sevgilinin şartı için söylenen *ammâ* (اما) kelimesi *em* (ام) *mâ* (ما) şeklinde emmek ve su anlamlarına gelen iki kelimeye bölünerek kelime oyunu yapılmıştır. Beyitte sevgilinin dudakları su (mâ) olarak tasavvur edilmiştir:

*Leblerün emsem didüm ol dilbere ammâ didi
Kimseye bu sırrı ifşâ eyleme em mâ didi* (Hüdâyî-i Kadîm, K.III/23)¹⁵¹

SONUÇ

Bugüne kadar tasnifi tam anlamıyla yapılmayan harf ve kelime oyunlarına pek çok şairin itibar ettiği, bu oyunların çok farklı yollarla yapıldığı ortaya çıkmıştır. Buna göre 9 ana başlıkta 21 yolla şairlerin harf ve kelime oyunlarına başvurduğu görülmüştür.

Bu oyunlar Arap alfabesindeki harflerin şekil özellikleri ile dış dünya arasında ilişki kurularak geliştirilmiştir. Harf ve kelime oyunlarının harflerin sayı değerleri denilen ebcedle de ilgisi bulunmaktadır.

¹⁴⁹ Ali Nihad Tarlan, *a.g.e.*, I, s. 124.

¹⁵⁰ Ali Nihad Tarlan, *a.g.e.*, I, s. 496.

¹⁵¹ Mehmet Demiralay, *a.g.e.*, s. 223.

Muamma ve lugazda da bir isim ya da bir nesne gizlemek esas olduğu için isim ya da nesnenin bulunması amacıyla verilen ipuçlarında şairlerin harf ve kelime oyunlarından yararlandığı görülmektedir.

Şairlerin divanlarına harf ve kelime oyunları ve şairlerin bu oyunlara dair verdikleri ipuçlarını yakalamaya çalışarak bakıldığında fark edilmeyen onlarca harf ve kelime oyununa rastlanacaktır.

Harf ve kelime oyunlarından bazıları basit iken bazıları oldukça karmaşıktır. Her hâliyle keskin bir zekânın ve ince bir hayalin ürünüdür. Bu yönüyle bir sanat olarak kabul edilmelidir. Bunların bilinmesi divan şiirinin layıkıyla anlaşılmasına katkı sağlayacaktır.

Bu oyunları çok kullanan şairlerden başlamak üzere şairlerin divanlarında yer alan oyunlarla ilgili çalışmalara ihtiyaç vardır. Yapılacak çalışmalarla burada gösterilen yolların dışında da harf ve kelime oyunlarının tespit edilebileceği düşünülmektedir.

KAYNAKÇA

- ADAŞ, Emine, *Sutürî, Hayatı, Edebî Kişiliği ve Divânı*, Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Afyonkarahisar, 2008.
- AK, Coşkun, *Bağdatlı Rûhî Divânı Karşılaştırmalı Metin*, I-II, Uludağ Üniversitesi Yayınları, Bursa 2001.
- AK, Coşkun, *Muhibbî Divânı-İzahlı Metin-*, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara 1987.
- AKDOĞAN, Yaşar, *Ahmedî Divânı*, ekitap, <http://ekitap.kulturturizm.gov.tr/dosya/1-128334/h/ahmedidivaniyasarakdogan.pdf> (ET: 03.09.2012).
- AKKAYA, Mehmet, *Şemsi Paşa Divânı (İnceleme-Edisyon Kritikli Metin)*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), İstanbul 1992.
- AKSOYAK, İ. Hakkı, *Gelibolulu Mustafa Âlî Divan, İnceleme, Tenkitli Metin*, I-II, Turkish Sources, LXII Harvard 2006.
- AKTAŞ, Hasan, *Klasik Türk Şiirinde Edebî Sanatlar*, Yort Savul Yayınları, Edirne 2004.
- AKYÜZ, Kenan-Süheyl BEKEN-Sedit YÜKSEL ve Müjgân CUNBUR, *Fuzûlî Türkçe Divan*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Ankara 1958.
- AMBROS, Edith, *The Lyrics of Me'âlî an Otoman poet of the 16th Century*, Klaus Schwarz Verlag, Berlin 1982.
- ARSLAN, Mehmet, “Zâtî'nin Şiirlerinde Mu'ammâ Benzeri Harf ve Kelime Oyunlarına Dair”, *Osmanlı Edebiyat-Tarih-Kültür Makaleleri*, Kitabevi Yayınları, İstanbul 2000, s. 305-317.
- ARSLAN, Mehmet, *Mihri Hâtun Divânı*, Amasya Valiliği Kültür Yayınları, Ankara 2007.
- ARSLAN, Mustafa, *Muhyî Hayatı, Edebî Kişiliği ve Divanı*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Ankara 2006.

- ASLAN, Üzeyir, “Osmanlı Şiirinde ‘Nokta’”, *Kültür Tarihinde Gizli Diller ve Şifreler*, Editörler: Emine Gürsoy Naskali ve Erdal Şahin, Melisa Matbaası, İstanbul 2008, s. 294-310.
- AVŞAR, Ziya, *Revânî Divânı*, ekitap, <http://ekitap.kulturturizm.gov.tr/dosya/1-128332/h/revanidivaniyiaavsar.pdf> (ET: 03.09.2012).
- AYDEMİR, Yaşar, *Ravzî Divanı*, ekitap, <http://ekitap.kulturturizm.gov.tr/dosya/1-213618/h/metin.pdf> (ET: 03.09.2012).
- BAYAK, Cemal, *Sehâbî Divânı*, ekitap, <http://ekitap.kulturturizm.gov.tr/dosya/1-213653/h/metin.pdf> (ET: 03.09.2012).
- BEKTAŞ, Ekrem, *Muvakkit-zâde Muhammed Pertev Divânı*, ekitap, <http://ekitap.kulturturizm.gov.tr/dosya/1-275467/h/muvakkitzade-pertev.pdf> (ET:03.09.2012).
- BİLGEGİL, M. Kaya, *Edebiyat Bilgi ve Teorileri (Belâgât)*, Enderun Kitabevi, İstanbul 1989.
- BİLGİN, Azmi, *Nigârî [ö. 1885] Divân*, ekitap, <http://ekitap.kulturturizm.gov.tr/dosya/1-281559/h/nigar-i-divani-azmi-bilgin-.pdf> (ET: 03.09.2012).
- BİLGİN, Azmi, *Ümmî Sinan Divanı*, ekitap, <http://ekitap.kulturturizm.gov.tr/dosya/1-215488/h/immigirismetin.pdf> (ET: 03.09.2012).
- BİLKAN, Ali Fuat, *Nâbî Divânı*, I-II, MEB Yayınları, İstanbul 1997.
- BİLKAN, Ali Fuat, *Türk Edebiyatında Mu'ammâ*, Akçağ Yayınları, Ankara 2000.
- COŞKUN, Ali Osman, *Simkeş-zâde Feyzî Divânı (İnceleme-Metin-İndeks)*, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Ankara 1990.
- ÇABUKEL DEMİRKOL, Hatice, *Divan-ı Nüzhet İnceleme-TenkitliMetin-İndeks*, Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Kahramanmaraş 2003.
- ÇAKICI, Bilal, *Fedaî Hayatı, Edebî Kişiliği ve Divanının Tenkitli Metni*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Ankara 2005.
- ÇAVUŞOĞLU, Mehmed, *Yahyâ Bey Divânı*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul 1977.
- ÇAVUŞOĞLU, Mehmed ve M. Ali TANYERİ, *Zatî Divanı (Edisyon Kritik ve Transkripsiyon) Gazeller Kısmı*, III, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul 1987.
- ÇAVUŞOĞLU, Mehmed ve M. Ali TANYERİ, *Üsküblü İshâk Çelebî Divan Tenkidli Basım*, Mimar Sinan Üniversitesi Yayınları, İstanbul 1989.
- ÇELEBİOĞLU, Âmil, “Elif Harfiyle İlgili Bazı Edebî Husûsiyetler”, *Eski Türk Edebiyatı Araştırmaları*, MEB Yayınları, İstanbul 1998, s. 607-624.
- ÇELEBİOĞLU, Âmil, “Harflere Dair”, *Eski Türk Edebiyatı Araştırmaları*, MEB Yayınları, İstanbul 1998, s. 599-606.
- DEMİRALAY, Mehmet, *Hüdâyî-i Kadîm (16. yy) ve Divânı İnceleme-Tenkidli Metin*, Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Isparta 2007.
- DEMİREL, Mustafa, “Eski Türk Edebiyatında Harflerin Dili”, *Kültür Tarihinde Gizli Diller ve Şifreler*, Editörler: Emine Gürsoy Naskali ve Erdal Şahin, Melisa Matbaası, İstanbul 2008, s. 251-264.
- DEMİREL, Mustafa, *İbn-i Kemâl Divân Tenkidli Metin*, Fakülteler Matbaası, İstanbul 1996.

- DEMİRKAZIK, H. İbrahim, 18. yy. *Şairi Mustafa Fennî, Divân (İnceleme-Tenkitli Metin-Dizin)*, I-II, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), İstanbul 2009.
- DEMİRKAZIK, H. İbrahim, “Mustafa Fennî’nin (Öl. 1745) Lugazlarının Özellikleri ve Divan’da Olmayan Yedi Lugazının Tenkitli Metni”, *Divan Edebiyatı Araştırmaları*, S. 5, İstanbul 2010, s. 35-80.
- DİLÇİN, Cem, *Örneklerle Türk Şiir Bilgisi*, TDK Yayınları, Ankara 2000.
- EĞRİ, Aysel, 17. yy. *Şairlerinden Hikmeti ve Divanı*, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara 2006.
- ERDEM, Kadri, *Kutup (Seyyid) Osman Fazlı Divânı İnceleme-Metin*, Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Sakarya 2008.
- ERSOY, Ersen, II. Bayezid Devri Şairlerinden Müniri Hayatı, Eserleri ve Divânı (İnceleme-Tenkitli Metin), ekitap, <http://ekitap.kulturturizm.gov.tr/dosya/1-275468/h/muniri.pdf> (ET: 03.09.2012).
- GENÇTÜRK DEMİRCİOĞLU, Tülay, “Cemilî Divanı’nda Kelime ve Harf Oyunları” *Journal Of Turkish Studies Türklük Bilgisi Araştırmaları*, Kaf Dağının Ötesine Varmak Günay Kut Anısına, Volume 27/II 2003, s. 153-160.
- GÜN, Salih, *Çakerî Divânı İnceleme-Metin*, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara 1998.
- GÜNDÜZ, Erol, *İbrâhîm Tâ’ib Divânı (İnceleme-Metin)*, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Konya 2009.
- GÜRGENDERELİ, Müberra, *Mostarlı Hasan Ziyâ’î Divanı*, ekitap, <http://ekitap.kulturturizm.gov.tr/dosya/1-213638/h/metin.pdf> (ET: 03.09.2012).
- HARMANCI, M. Esat, *Süheylî Ahmed bin Hemdem Kethudâ Divânı*, ekitap, <http://ekitap.kulturturizm.gov.tr/dosya/1-215254/h/girismetin.pdf> (ET: 03.09.2012).
- KAHRAMAN, Bahattin, *Arşî Divânı’nın Tenkidli Metni*, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Konya 1989.
- KARACA, Oktay Selim, *Hâşimî Divânı (Hayatı, Sanatı, Eserleri ve Divanı’nın Karşılaştırmalı Metni)*, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Kayseri 1995.
- KARACAN, Turgut, *Bosnalı Alaeddin Sabit Divan*, Cumhuriyet Üniversitesi Yayınları, Sivas 1991.
- KARAVELİOĞLU, Murat Ali, *On Altıncı Yüzyıl Şairlerinden Prizrenli Şem’î’nin Divanı’nın Edisyon Kritiği ve İncelenmesi*, ekitap, <http://ekitap.kulturturizm.gov.tr/dosya/1-219047/h/prizrenlisemi.pdf> (ET: 03.09.2012).
- KARLITEPE, Mustafa, *Kelâmî Divânı*, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara 2007.
- KAYA, Hasan, *Pervâne Beg Nazîre Mecmuası (165a-199b) Transkripsiyonlu ve Edisyon Kritikli Metin*, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul 2002.
- KERBİYİK, Mehmet, *Kâtib-zâde Sâkıb Divânı*, ekitap, <http://ekitap.kulturturizm.gov.tr/dosya/1-275466/h/katibzade-sakib.pdf> (ET: 03.09.2012).
- KILIÇ, Filiz, *Âşık Çelebi Divânı*, ekitap, <http://ekitap.kulturturizm.gov.tr/dosya/1-213614/h/asikcelebidivani-filizkilic.pdf> (ET: 03.09.2012).

- KILIÇ, Hulûsi ve Kâzım YETİŞ, “Cinas”, *DİA*, I-XLI (Neşri devam etmektedir), TDV Yayınları, VIII, İstanbul 1993, s. 12-14.
- KORKUT, Gülçiçek, *Divân-ı Le’âlî (İnceleme-Metin)*, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2004.
- KÜÇÜK, Sabahattin, *Bâkî Divânı Tenkitli Basım*, TDK Yayınları, Ankara 1994.
- OKMAK, Özgür, *Ahmed Bâdî Divânı (Metin-İnceleme)*, Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Edirne 2008.
- OKUMUŞ, Sait, *Nebzî Divanı (İnceleme-Metin)*, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Konya 2007.
- ÖZER, Sait, *Nâtkî Divânı (Karşılaştırmalı Metin-İnceleme)*, Cumhuriyet Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Sivas 2006.
- ÖZKAT, Mustafa, *Kara Fazlı’nın Hayatı, Eserleri, Edebî Kişiliği ve Divânı (İnceleme-Tenkitli Metin)*, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul 2005.
- ÖZTOPRAK, Nihat, “Elifnâmelerin Tertip Hususiyetleri ve Metin Tesisindeki Yeri”, Uluslararası Türklük Bilgisi Sempozyumu 25-27 Nisan 2007, Bildiriler 2 (K-Z), Erzurum 2009, s. 817-830.
- ÖZTOPRAK, Nihat, “Halk ve Divan Şiirinde Cinas Sanatının Karşılaştırılması Üzerine Bir Deneme”, *Türk Kültürü İncelemeleri*, S. 1, İstanbul 1999, s. 155-174.
- ÖZYILDIRIM, Ali Emre, *Hamdullah Hamdî Divanı*, ekitap, <http://ekitap.kulturturizm.gov.tr/dosya/1-213628/h/metin.pdf> (ET: 03.09.2012).
- ÖZYILMAZ, Kezban, *Kâmî Hayatı, Eserleri, Edebî Kişiliği ve Divânı’nın Tenkidli Metni*, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Konya 1994.
- PALA, İskender, *Ansiklopedik Divan Şiiri Sözlüğü*, Akçağ Yayınları, Ankara 1995.
- PALA, İskender, “Harfler Dünyası”, *Müstesna Güzeller*, İnsan Yayınları, İstanbul 1995, s. 153-163.
- SARAÇ M. A. Yekta, *Emrî Divanı*, Eren Yayınları, İstanbul 2002.
- SARAÇ, M. A. Yekta, *Klâsik Edebiyat Bilgisi Belâgat*, Gökkuşbu Yayınları, İstanbul 2000.
- SAVRAN, Ömer, “Klasik Türk Şiirinde Bedenin Harflere Yansımaları”, *Turkish Studies*, Volume 4/2 Winter 2009, s. 928-937.
- SEZER, Müslîh, *Cesârî Divânı*, Yüzyüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Van 2009.
- ŞENGÜN, Necdet, *Nazîr İbrahim ve Divânı (Metin-Muhtevâ-Tahlil)*, Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayımlanmamış Doktora Tezi, İzmir 2006.
- TARLAN, Ali Nihad, *Necatî Beg Divanı*, MEB Yayınları, İstanbul 1997.
- TARLAN, Ali Nihad, *Zatî Divanı (Edisyon Kritik ve Transkripsiyon) Gazeller Kısmı*, I, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul 1967.
- TARLAN, Ali Nihad, *Zatî Divanı (Edisyon Kritik ve Transkripsiyon) Gazeller Kısmı*, II, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul 1970.
- TÖKEL, Dursun Ali, *Divan Şiirinde Harf Simgeciliği*, Hece Yayınları, Ankara 2003.
- TÖKEL, Dursun Ali, *Fütühî Divânı İnceleme-Metin-Sözlük*, Ondokuz Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Samsun 1993.

- TULUM, Mertol ve M. Ali TANYERİ, *Nev'î Divan, Tenkidli Basım*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul 1977.
- ÜZGÖR, Tahir, *Fehîm-i Kadîm, Hayatı, Sanatı, Dîvân'ı ve Metnin Bugünkü Türkçesi*, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Atatürk Kültür Merkezi Yayınları, Ankara 1991.
- YAĞMUR, Bahri, *Hilâlî Dîvânı İnceleme-Metin*, Hacettepe Üniversitesi Sosyal BilimlerEnstitüsü, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara 1998.
- YAKAR, Halil İbrahim, *Gelibolulu Sun'î Dîvânı*, ekitap, <http://ekitap.kulturturizm.gov.tr/dosya/1-213620/h/gelibolulu.pdf> (ET: 03.09.2012).
- YAKIT, İsmail, *Türk-İslâm Kültüründe Ebced Hesabı ve Tarih Düşürme*, Ötüken Neşriyat, Ankara 2003.
- YAPA, Melek Bıyık, *Aşkî Mustafa Dîvânı Edisyon Kritik*, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), İstanbul 2007.
- YAŞAR, Muhammed, *Bâlî Hayatı, Edebî Kişiliği Dîvânının Tenkitli Metni (İnceleme-Metin)*, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Konya 2005.
- YAŞAR, Zübeyde, *Sevdâyî Dîvânı'nın Çeviri Yazı Metni ve Günümüz Türkçesiyle Nesre Aktarımı*, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Konya 2008.
- YURTSEVER, M. Murat, *İsmâil Hakkî Dîvânı (İnceleme-Metin)*, Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Bursa 1990.
- ZÜLFE, Ömer, "Emrî Divanında Harf Oyunları", *Kültür Tarihimizde Gizli Diller ve Şifreler*, Editörler: Emine Gürsoy Naskali ve Erdal Şahin, Melisa Matbaası, İstanbul 2008, s. 265-276.
- ZÜLFE, Ömer, *On Altıncı Yüzyıl Şairi Selîkî ve Şiirleri*, ekitap, <http://ekitap.kulturturizm.gov.tr/dosya/1-213657/h/girismetin.pdf> (ET: 03.09.2012).